

אחדות

XXIX. ÉVFOLYAM, 118. SZÁM • 2019. MÁJUS • 500 Ft
5779. UJÁR • אייר תשע"ט • ב"ה

egység

ירחון יהדות הונגריה

MAGYAR ZSIDÓK LAPJA • EGYSÉGES MAGYARORSZÁGI IZRAELITA HITKÖZSÉG

SÉRÜLÉKENYEK VAGYUNK, DE HŐSÖKNEK KELL LENNÜNK!

Mit tanulhatunk a poway-i Chábád zsinagóga elleni támadásból?

Zsidó képviselők
a magyar felsőházban

Izraeli választási
összefoglaló

KÖVES SLOMÓ:
Identitás kérdése-e az antiszemitizmus elleni küzdelem?

KEDVES OLVASÓ!

A nemrégiben lezajlott Holokauszt Magyarországi Áldozatainak emléknapja és az izraeli *Jom házikáron lösoá v'lögvurá* – vagy röviden *Jom hásoá* (A holokauszt és a hősiesség emléknapja) kapcsán a vézskorszak és az emlékezés köré gyűjtöttük össze Hohmecoló rovatunk cikkeit. Bár témájában azonos a két emléknap, mégis van köztük két nagy különbség, túl azon, hogy az egyik „csak” a magyarországi áldozatokról emlékezik meg.

A magyar emléknap (április 16.) a Gergely naptár szerint meghatározott dátumon emlékezik meg arról, hogy megkezdődött a zsidó lakosság gettókba zárása (elsőként Beregszász, Felsővisó, Huszt, Kassa, Kisvárd, Máramarossziget, Mátészalka, Munkács, Nagyszőlős, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely, Técső, Ungvár településeken).

A Jom hásoát a zsidó naptárban kijelölt napon ünneplik niszán hó 27-én (kivéve, ha az sábeszra esik, mert akkor eltolják egy nappal), a varsói gettólázadás emlékére. Ez volt a holokauszt legnagyobb szervezett zsidó ellenállása.

Adva van tehát két emléknap: az egyik – zsidó nézőpontból – egy külső emléknap, ami a tragédia testet öltésének kezdetét jelöli ki a megemlékezés dátumául, azt a pillanatot, amikor a hatalom és segítői végérvényesen elkötelezik magukat a jogfosztás mellett. A másik – belsőnek mondható – egy heroikus tettet állít középpontba és az áldozatok emlékét hősiességükön keresztül őrzi meg a Kneszet döntése alapján.

A két emléknap azonban nem mond ellent egymásnak, hanem kiegészíti egymást, ahogy a bűnt is két fél éli meg – az elkövető és az áldozat. Emlékeznünk kell a tett(esek)re és emlékeznünk kell az áldozatokra, akik egy dolgot akartak csak: élni. És az áldozatok mellett emlékeznünk kell a segítő kezét nyújtókra is, akik emberek maradtak az embertelenségben. Emlékeznünk kell nekünk magunknak és emlékeznünk kell a minket körülvevő társadalomnak is.

Van azonban egy harmadik emléknap-fajta – amit a fenti analógia alapján nevezhetnénk legbelsőnek –, ez a *jorcájt*, a halálzási évforduló, amit vagy a halál feltételezhető napján vagy az izraeli rabbinátus által kijelölt történelmi böjtnapon, tévét hó 10-én tartanak. Ez a háláchá szempontjait figyelembe vevő megemlékezési forma, ami egy harmadik nézőpontot hoz be a megemlékezésbe, mégpedig azt, hogy a zsidó nép, melynek elpusztítására törtek, évezredek óta halad az Örökkévaló által kijelölt úton, és a pusztítás után újraéledve továbbra sem tér le róla.

Akármilyen támadás ér bennünket – legyen az Izrael rakétázása vagy lövöldözés egy zsinagógában –, mi az utunkon haladunk tovább a Tóra fényével. *Am Jiszráél cháj* – Izrael népe él!

Steiner Zsófia
főszerkesztő

Előfizetés:

www.fizetes.zsido.com

Újságunk korábbi lapszámait a
www.zsido.com/egység
oldalon találja meg elektronikus formában.

További információért hívja
a **06 1 268 0183**-as telefonszámot.

SÉRÜLÉKENYEK VAGYUNK, DE HŐSÖKNEK KELL LENNÜNK!

„...szembesültem a gonosszal és a sötétiséggel. Éppen az istentisztelet helyszínén, éppen a poway-i Chábád-központban. Szemben álltam [a gyilkossal], és döntenem kellett.”

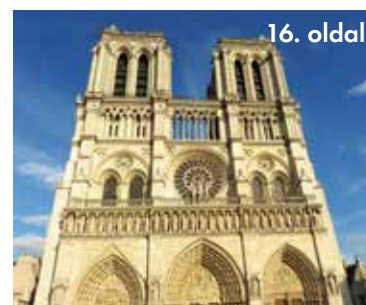
BORÍTÓ

Donald Trump elnök és Yisroel Goldstein rabbi, a poway-i lövöldözés sérültje

forrás: Fehérház

22. oldal

16. oldal

HITKÖZSÉG A KÖZÖSSÉGÉRT: A NYITOTTSÁGÉRT KÖZÖSEN KELL TENNÜNK

„A magyar zsidóságnak ki kell lépni Budapestről, ha azt akarja, hogy az emberek nagyobb nyitottsággal és megértéssel forduljanak felé.”

HOGY KERÜLTEK ZSIDÓK A NOTRE-DAME-RA?

„A Talmud kötetait elégethették a Notre Dame előtt 800 évvel ezelőtt, ám a Talmud szellemiségét és örökségét nem tudják kiirtani.”

egység MAGAZIN

Kiadja a Chábád Lubavits –
Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány
Achdut magazine is published
by Chabad-Lubavitch
The Jewish Heritage Center of Hungary

1052 Budapest, Károlyi krt. 20.
Telefon/fax: (+36-1) 268-0183
E-mail: egység@zsido.com
Internet: www.zsido.com

FELELŐS KIADÓ:

Oberlander Bárucl rabbi

FŐSZERKESZTŐ: Steiner Zsófia

ROVATVEZETŐK: Dénes Anna,
Cseh Viktor, Golubovics Martina

OLVASÓSZERKESZTŐ: Molnár Zsófia

TERVEZŐ-SZERKESZTŐ: Juhász Valéria

ISSN 1217-3223 (nyomtatott)
ISSN 1588-3223 (on-line)

A kiadvány szent szövegek részleteit
és magyarázatait tartalmazza.
Kérjük, ne dobja el!

SMÚZ

- 21 A főszerkesztő levele
A megemlékezés ideje
- 41 Hírek

REBBE

- 51 A zsidó hit által válunk
igazán szabaddá
A Rebbe sávuoti üzenete

HOHMECOLÓ

- 61 Az utcaövek emlékezete
Új botlatókövet helyezett el
az EMIH a megsérült helyére
- 81 Miért siker ma egy
holokausztregény?
Interjú Moldova Júlia
műfordítóval
- 101 Identitás kérdése-e az
antiszemitizmus elleni küzdelem?
Köves Slomó rabbi írása

JIDDISKÁJT

- 131 Sérülékenyek vagyunk,
de hősöknek kell lennünk!
Mit tanulhatunk a poway-i
Chábád zsinagóga elleni
támadásból?
- 161 Hogy kerültek zsidók
a Notre-Dame-ra?

- 181 „A mikve nem nyerészkedési
célzattal bíró iparvállalat”
A Kazinczy utcai mikve története
a világháború végéig
- 201 Egy érték, amiben a neológia
és az ortodoxia egyetért
A szombathelyi mikve-vita
Oberlander Bárucl rabbi írásai

KILE

- 221 Hitköztség a közösségért:
a nyitottságért közösen
kell tennünk
- 241 Hogy alakul meg a 21. Kneszet?
Izraeli választási összefoglaló
- 261 Elgáncsolt, célba ért
és kizárt rabbi
13 év a felsőházban
Cseh Viktor írása

MISPÓHE

- 301 Tejjel-mézzel folyó finomságok
a sávuoti asztalon

ÉCESZGÉBER

- 321 Azt mondd, amit látni akarsz!
Steiner Zsófia írása
- 341 Megtesszük és meghallgatjuk
– mese

ELHUNYT A KÁLEVER REBBE, MENÁCHEM MENDEL TAUB RABBI

A híres nagykállói csodarabbi, *Jichák Ájzik Taub* egyenes ági leszármazottja április 28-án, 96 éves korában tért meg őseihez.

Taub 1923-ban született Erdélyben. Innen hurcolták el Auschwitzba, ahol Mengele végzett rajta szadista kísérleteket, melyek következményeit a rebbe élete végéig viselte. A háború után feleségével, Cháne Szóre rebecennel az USA-ba költöztek, majd 1962-ben Izraelben telepedtek le. Életének egyik fő célkitűzése a holokausztban elpusztult mártírok emlékének megőrzése volt. Sokat utazott, hogy minél több emberrel megoszthassa emlékeit. Többször el látogatott Magyarországra is.

Holokauszt-enciklopédiát jelentetett meg és számos tanháza és zsidó intézményt alapított a soá áldozatainak emlékére. „Nem csak túlélő volt, hanem egy olyan túlélő, aki arra tette fel az életét, hogy újjáépítse a zsidóságot” – nyilatkozta róla *Köves Szmó* rabbi, aki személyesen ismerte és példaképének tartotta Taub rabbit.

DONALD TRUMP MEGÜNNEPELTE AZ OKTATÁS NAPJÁT A REBBE SZÜLETÉSNAJÁN

A Fehér Ház idén április 16-át nevezte ki az Amerikai Oktatás és a Tudás Megosztásának Napjává. Ez a 41. év, hogy

a Rebbe, Menachem Mendel Schneerson rabbi születésnapját az oktatás társadalomban betöltött szerepének szentelik Amerikában.

„[A Rebbe] példamutatása lehetőséget adott a körülötte élőknek arra, hogy mélyebben megértsék a tudás, a jellem és a szabadság közti belső kapcsolatot” – áll a *Trump* által szignált szövegben.

Ronald Reagan, 1984-es Oktatás napi bejelentésében, megismételte a Rebbe tanítását, amikor megjegyezte: „oktatási rendszerünk mindig sokkal többet tett annál, mint hogy egyszerűen csak felkészítse az embereket egy adott ... foglalkozásra. Nemzedékről nemzedékre felvértezte [a fiatalokat] a felelős polgári létezés szükséges tudással azáltal, hogy megtanította nekik azokat az ... alapvetéseket, melyek szabad emberként az örökségünket képezik és melyek a civilizált élet alapjait jelentik”.

DEPORTÁLT ZSIDÓ CSALÁDOK MŰKINCSEIKET MUTATTÁK BE KESZTHELYEN

A felbecsülhetetlen értékű gyűjteményről az április 17-én tartott bemutatón Havasi Bálint, a Balatoni Múzeum igazgatója azt mondta: a 2776 darab érme nagyrészt a római császárság korából származik, amelyek mellett 24 ékszer és emléktárgy is volt.

A tárgyakat egykori tulajdonosai befőttesüvegekben ásták el 1944-ben a házuk pincéjében, ahol idén februárban bukkantak rá véletlenül egy felújítás során. Egy törött és öt sértetlen, lezárt befőttesüveg került elő. A megtalálók értesítettek a város jegyzőjét, aki felvette a kapcsolatot a Balatoni Múzeummal. Az ékszereken talált vésetek alapján a keszthelyi Pollák és Rosenberg családhoz köthető a páratlan lelet.

Rejtő Gábor, az EMIH keszthelyi hitközségének elnöke felidézte, hogy Keszthelyről 829 zsidót deportáltak a második világháborúban, de csak 64-en éltek túl a pusztítást. Egyelőre nem tudni, hogy Pollák Ferenc üvegkereskedőnek vagy vejének, Rosenberg Samu körorvosnak élnek-e valahol rokonai.

KITÜNTETTÉK A RABBIT, AKI AZ ELSŐ JESIVÁT ALAPÍTOTTA A SZOVJETUNIÓ TERÜLETÉN

1989-ben *Adin Even-Israel Steinsaltz* rabbi megalapította az első jesivát az egykori Szovjetunió területén. 30 évvel később csaknem kétezer ember gyűlt össze Moszkvában, hogy kitüntetésben részesítsék a ma 81 éves szellemi vezetőt.

Az eseményen megjelent Izrael természetvédelmi ügyekért felelős minisztere, *Ze'ev Elkin* is. Az ukrán születésű politikus egykor maga is részt vett Steinsaltz rabbi óráin mielőtt 1990-ben alijázott. „Számomra ez az orosz intézmény egy igazi otthon jelentett” – idézte fel személyes élményeit miniszter.

Steinsaltz rabbi a kommunista időkben elsőként alapított olyan zsidó oktatási intézményt, amit az akkori szovjet államhatalom is elismert. Kiemelkedő munkáját *Berl Lazar* orosz főrabbi is méltatta a moszkvai ünnepségen.

„Ő volt az első, aki az utcáról érkező, egyszerű emberek előtt is ajtót nyitott, hogy elérhetővé tegye számukra a zsidó ismereteket” – hangsúlyozta a főrabbi. „A legmélyebb köszönetünk illeti őt” – tette hozzá az elismeréséhez.

A zsidó hit által válunk igazán szabaddá

SÁVUOTI ÜZENET

Kivonat a Rebbe leveléből

Isten kegyelméből

Sziván hónap újholdja, 5715 [1955. május 22.]

Brooklyn, N.Y.

A SPIRITUÁLIS „KITAVASZODÁS”

„... Bizonyára szükségtelen részletesen beszámolnom a fizikai és a szellemi világ közötti szoros kapcsolatról, melynek létezését már a modern tudomány is elfogadja.

A fizikai világot tekintve, az évnek ebben a szakaszában a természet újra virágba borul. A fagyott mozdulatlanság állapotából a tavasz új életet fakaszt, mely tele van energiával és életerővel. Ugyanazt a valóságot teremti újra, mint amelyik tavaly, két évvel ezelőtt, s még azelőtt, a természet körforgásának első ciklusában, ebben az időszakban volt jelen.

A saját vallási és szellemi életünkben szintén jelen vannak az évről évre ismétlődő időszakok és ünnepek, melyek ugyanazokat a spirituális elemeket teremtik újra, melyek a kezdettől fogva jellemzőek voltak rájuk. Így tehát az évnek ebben a szakaszában, az ómerszámlálás idején, mely időszak peszáchot, a fizikai szabadság ünnepét köti össze sávuottal, a szellemi szabadság ünnepével, megfelelő felkészülés és ráhangolódás után, mi magunk is képesek lehetünk átélni az őseink által megtapasztalt isteni kinyilatkoztatást és a Tóra átvételét a Szináj-hegynél.

TELJES ÁTALAKULÁS 50 NAP ALATT

Milyen hatalmas utat jártak be elődeink ezen ötven nap alatt! Az egyiptomi „kultúra” mocskából, melyre a teljes erkölcsi züllés és a többistenhit volt jellemző – ahogy a legújabb régészeti kutatások is bizonyítják – a szináj-hegyi tiszta monoteizmusig, ahol a zsidók a „megtesszük és meghallgatjuk” felkiáltással fogadták el a Tórát, azaz teljesen alávetették magukat az Örökkévalónak.

A Tórán keresztül Isten „alászállt” a Szináj-hegyre, a zsidók pedig felemelkedtek Istenhez – a lélek levetette bilincseit, melyek a földi valósághoz rögzítették, és az istenfélelem és istenszeretet szárnyainak segítségével teljes harmóniában egyesült teremtményével. Ez az az állapot, melyben valóban értékelni lehet az „Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened, aki kihoztalak téged Egyiptomból, a szolgaság házából” mondat, és a Tízparancsolat további kijelentéseinek értelmét, egészen addig, hogy „Ne kívánd!”, tehát ne csak más vagyonának eltulajdonításától tartózkodjunk, hanem még az ez iránti vágy se ébredjen fel bennünk.

FELTÉTEL NÉLKÜLI HIT

Az egyiptomi mélységből a Szináj-hegy csúcsáig tartó hatalmas emelkedés az Istenbe vetett tiszta és egyszerű hit által valósult meg, melynek forrása az a sivatagi vándorlás volt, melyet több millió szülő és gyermek, nő és csecsemő kezdett meg annak ellenére, hogy minden ellene szólt, ám ők abszolút bizalommal fogadták el az isteni parancsot. Ennek érdemében tekintett rájuk kegyesen az Örökkévaló, ahogy a próféta is mondja: „Emlékszem rád: ifjúkorod hűségére, mátkaságod szeretetére, amikor követél a pusztában, a be nem vetett földön”. Ez az a hit, mely végigkísérte a zsidókat a történelmen, egy jelentéktelen kisebbséget egy ellenséges világban, egy apró fényfoltot a hatalmas sötétségen. Ez az Istenbe vetett feltétlen hit az, melyre napjainkban még nagyobb szükségünk van, mint bármikor.

A HIT ERŐT AD ÉS FELSZABADÍT

Azt mondják, hogy a Nap fénye visszatükröződik a víz-cseppeken. Ehhez hasonlóan, népünk egésze is visszatükröződik minden egyes emberen, és ami igaz az egész népre, az igaz az egyes emberre is.

A zsidó életerő és elpusztíthatatlanság magja a tiszta istenhit: nem valamilyen elvont istenségben, mely az égi szférákban rejtőzik és távolról figyeli csak a földi történéseket, hanem a személyes Istenben, aki minden egyes ember életének és létezésének alapja, aki jelen van mindig és mindenhol. Ha valaki ilyen hittel rendelkezik, akkor ott nincs helye a félelemnek és az aggodalomnak, ahogy a zsoltárban is áll: „Nem félek a gonosztól, mert Te velem vagy”. Velem, valóban velem, és mindig, nem csak szombaton és az ünnepeken, nem csak imádkozás vagy meditáció közben. Ha valaki feltétel nélkül és korlátlanul hisz az Örökkévalóban, akkor megtapasztalja, hogy milyen teljesen szabadnak és életerősnek lenni. Ekkor képes az ember valóban konstruktív módon felhasználni az energiáit, nemcsak önmaga, hanem a tágabb környezete érdekében is.

Ez az út nem mentes az akadályoktól és nehézségektől, mert az isteni akarat szerint erőfeszítéseket kell tennünk ahhoz, hogy elérjük céljainkat. Ha azonban eltökéltek vagyunk, biztosított a siker, és Isten segítségével az eleinte hatalmasnak tűnő akadályok és nehézségek megszűnnek és köddé válnak.

*Boldog ünnepet és a Tóra örömteli átvételét kívánva,
Tisztelettel,*

M. Schwartz

AZ UTCAKÖVEK EMLÉKEZETE

ÚJ BOTLATÓKÖVET HELYEZETT EL AZ EMIH A MEGSÉRÜLT HELYÉRE

Budapest – és most már egyre több másik város – utcakövein a napsugarak fényében váratlanul villan ki egy-egy réznégyszet, rajta néhány betű, számok. 2007 óta, amikor az első furcsa tünemény hazánkban is feltűnt, már kezdünk hozzászokni, persze legtöbbször nem az információhoz, a szörnyű emlékkocka feldolgozásához, melyet ezek a „botlatókövek” idéznek, hanem csak a látványához. De mik is valójában ezek a kövek, mi a mögötte álló filozófia? Az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) április 16-án, a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapján helyezett vissza egy botlatókövet, ennek kapcsán vesszük górcső alá az emlékezés köveit. *SMUEL KATZBURG ÍRÁSA*

SZABAD AKARAT

Lassan negyed évszázada, 1997 óta járja a városokat és helyezi a kézzel készített botlatóköveit szerte Európában Gunter Demnig; egy német művész, aki azok közé tartozik, akik kevésbé érintettek a holokausztban, azaz az ő felmenői között sem áldozatokat, sem elkövetőket nem találunk.

A járdába süllyesztett 10x10 cm-es rézbe vert betűk és számok a náciizmus áldozatairól emlékeznek meg. A rövid szövegek standardizáltak: tartalmazzák az áldozat nevét, születési idejét, illetve a elpusztításának (halálának) helyét és idejét. A kockák elhelyezésénél fontos a helyszín, a helyválasztás, ugyanis a *Stolpersteint* ott helyezik el, ahol az áldozat legutoljára, a *saját akaratából* lakott.

Fontos a szabad akarat hangsúlyozása, ugyanis az az otthonukból való kiszakításakor megszűnt: a csilagos házakban és a gettóban való élet már nem tekinthető teljes, igazi életnek. Így viszont, hogy az áldozatra az utolsó szabadon választott lakóhelyénél emlékezhetünk, az

önálló akarattal rendelkező emberre (aki akár mi is lehetnénk) tudunk emlékezni, és nem a kiszolgáltatott, emberi tulajdonságaitól és jogaitól megfosztott élőlényre, aki csak halovány másolata egykori önmagának.

DECENTRALIZÁLT MEGA-EMLÉKMŰ – SZEMÉLYES HANGVÉTELLEL

Az egyre növekvő számú emlékkövekből egy hatalmas, decentralizált holokausztemlékmű-hálózat rajzolódik ki, mely elsősorban nem feltétlenül tűnik meghatározónak, viszont, ha figyelmesen rójuk az utcákat, akkor egyre többre fogunk „belebotlani”, és lassanként kirajzolódik a hatalmas emlékmű. Számokban: jelenleg mintegy 70.000 botlatókő van szerte Európában, ebből Magyarországon mintegy 500 található.

A *Stolperstein* pontosan a sporadikussága miatt annyira megkapó, hiszen ezáltal szinte kikerülhetetlen, önkéntelenül is „belebotlunk” ellentétben egy nagy méretű holokauszt-emlékművel, melynek megtekintése inkább egy akaratlagos tevékenység eredményeképpen valósul meg. Viszont ez nem jelenti

azt, hogy a „centrális emlékművek” helyettesíthetők a *Stolpersteine*ekkel vagy fordítva, hiszen mindkettőnek megvan a maga funkciója: a nagy méretű centrális emlékművek elsősorban tömegekre, gyűjtőhelyekre, míg a *Stolperstein* az individuumra emlékeztet, ezáltal személyesebb hangvétellű.

Amikor egy városban több botlatókövet is elhelyeznek, már beszélhetünk arról, hogy a város és lakói kollektív emlékezetének és *identitásának* részét képezi – a vidéken élőkben mindennapjaiba is újból bekerül, hogy ott valaha zsidók éltek, akiket innen elhurcoltak és meggyilkoltak. A történelmi múlt a botlatókövek révén összefonódik a város lakóinak mindennapi életével, mintegy folyamatosan „jelen van”, hatással van, formálja a közösség gondolkodását és viselkedését.

STOLPERSCHWELLEN

A botlatókövek speciális esete, amikor egy épület előtt már nem lehet vagy inkább nem illik „néhány” kővel megemlékezni, mert az adott helyszínen tömegmészárlás történt.

Ezek a „botlatóküszöbök” jellemzően 100x10 cm méretűek és a rézlapon a gyilkosság rövid története olvasható, több esetben nemcsak az adott ország nyelvén, hanem angolul és németül is.

Stolperschwellent találunk például az észak-németországi Hanzavárosban, Stralsundban egy olyan épület előtt, ahonnan az T4-es akció legelső áldozatait hurcolták el. Az 1939 szeptember és 1941 augusztusa közötti „eutanázia program” keretében több mint hetvenezer embert öltek meg egy lengyel faluban, többek között az innen elvitt 1160 mentális beteget is. Vagy a görög Tessalonikiben, az előtt a ház előtt, ahol Eichmann megtervezte a helyi zsidók deportálását, melyben a közösség 96,5 százalékát elpusztították.

A BOTLATÓKÖVEK LÉLEKTANA

A *Stolperstein*-projekt az emlékezés modern, újszerű formáját választotta, melyet lélektani szempontból elemezve az alábbi következtetésekre juthatunk. A városban járó ember környezetének, élőhelyének szerves részét képezik a kövek; szinte használati tárgyakként is tekinthetők, hiszen, ha sietünk és nem nézünk a lábunk elé, akaratlanul is használjuk, tehát rájuk lépünk továbbhaladásunk során. Ezáltal folyamatos interakció valósul meg a kövek és a város lakói és látogatói között. A kövek különleges és szokatlan

színükkel, mintegy felhívó jelleggel bírnak: megállítják és megszólítják az arra haladókat, igen sokféle emberi reakció (viselkedés, érzelmek és gondolat) kiváltói lehetnek. Van, aki megtorpan egy pillanatra, lepilant, majd elsiet, van, aki elolvassa a kőről egy nevet vagy egy dátumot, és elgondolkodva továbbhalad vagy lehet olyan is, aki hosszabban megáll, figyelmesen szemügyre veszi, elolvassa és esetleg le is fényképezi a látványt.

A különböző viselkedési reakciók mellett nem szabad megfeledkeznünk a rövidebb és hosszabb idejű belső folyamatokról sem, melyeket a fizikai környezet indukál. Az érzelmek széles skáláját válthatja ki a járókelőkből a botlatókő. Aki először találkozik vele, meglepődhet, amikor rájön, hogy mi is az valójában. Ezt követheti szomorúság, fájdalom, büntudat, de beindulhatnak olyan emlékezeti folyamatok is, melyek a személy családi és személyes identitását alakítják. Természetesen előfordulhat az is, hogy a kő elutasítást, haragot és megvetést vált ki a befogadójából.

EDDIG CSAK EGY TŰNT EL...

Ahogy a fentiekben kiténik, a kölni szobrász eddig mintegy 70.000 darab botlatókövet helyezett el szerte Európában, és a szám csak egyre növekszik – ennek a gyarapításában a hazánkban élen jár a Magyar Zsi-

dó Kulturális Egyesület (Mazsike), mely az elmúlt években egyre több vidéki városban kezdeményezte a lerakásukat.

A nem kevés számú emlékközből – mely szám egyébként a nácizmus összes áldozatának 1 százalékát sem teszi ki (!) – eddig egyetlen darab tűnt el. A szegényletes esemény sajnos Magyarországon, Budapesten történt: a XII. kerületi Greguss utca 9. szám előtt, a Jobbik helyi irodájától néhány lépésre 2012 őszén eltűnt Laub Magdolna (1914–1944) botlatóköve röviddel az után, hogy lerakták. Azóta sem került elő sem a kő, sem a tettes – akárcsak a fiatal Magdolna, akit 1944-ben deportáltak; „sorsa ismeretlen” állt az emlékkövén.

AMIT PEDIG ÚJBÓL LERAKTAK

Az EMIH 2014-ben leplezte le a gettóemlékfalat a Dohány utca 34. számú telek szélén, ahol egykor szintén bérház állt, de ma a Bét Menáchem Iskola játszótérje és jó időben tornakertje terül el. Ebben az épületben lakott *Hegy Tibor* (1911–1942), aki itt kapta kézhez „musz”-os behívóját és innen is indult munkaszolgálatára, ahol 1942. december 16-án érte a halál Jablocsnoje mellett mindössze 31 évesen. Hegyi is kapott egy botlatókövet, melynek a felülete a korábbi építkezések során megsérült, ezért átmenetileg eltávolították, majd most, április 16-án kegyeletteljes megemlékezés keretében visszahelyezték. Az eseményen megjelentek az önkormányzat képviselői, illetve országgyűlési képviselők; emlékbeszédet mondott többek között *Kirschner Péter* a Mazsike elnöke, *Bóka László* helytörténész, *Vattamány Zsolt*, Erzsébetváros polgármestere és *Faith Áser* a budavári zsinagóga rabbija is.

Jó látni, hogy a nemes civil kezdeményezés egyre szélesebb pártfogolást kap, és így egyre több emberhez eljut, tovább katalizálva ezzel az emlékezés folyamatát.

A botlatókövek lélektani hatásának leírásában segítséget nyújtott Szabó Anna klinikai szakpszichológus.

Faith Áser rabbi és Vattamány Zsolt erzsébetvárosi polgármester elhelyezi a botlatókövet

JEREMY MIÉRT SIKER MA EGY HOLOKAUSZTREGÉNY?

Több ezer példányban kelt el a tavalyi év egyik szenzációjaként Auschwitz tetoválójáról szóló könyv. Most pedig máris a második kiadását szervezik annak közelmúltban megjelent regénynek, amely egy osztrák apa és fia pokoljárását mutatja be. Mitől releváns, érdekes és sikeres egy holokausztregény ma? **MOLDOVA JÚLIA**-val, *A fiú, aki követte az apját Auschwitzba* című könyv fordítójával beszélgettünk.

WALLENSTEIN RÓBERT ÍRÁSA

Nem tudtam kikapcsolni, csak ha futottam. A negyedik körnél már nem a barakkok képe lebegett a szemem előtt – meséli Moldova Júlia műfordító, aki, miután végzett a pár hete megjelent *A fiú, aki követte az apját Auschwitzba* című könyv fordításával, akkor is érezte, hogy a Bécsből induló történet hősei továbbra is vele maradtak. Fogta magát, és felkereste azt a házat, ahol a szereplők éltek a császárvárosban. *Ennyivel tartoztam nekik és magamnak is. A történetet ezzel le is tudtam zárni* – fogalmazott a fordító, aki a tavalyi nagy sikerű holokausztregénynek is a tolmácsolója volt. Az auschwitzi tetováló és a mostani könyv sikere kapcsán beszélgettünk vele. Persze mindenhez kell egy kis szerencse és jó érzék is.

Moldova Júlia a hosszú, több hónapos munkafolyamat során többször is tanácskozott kollégáival, akik hasonló holokauszt-történettel foglalkoztak, csak éppen más nyelvből fordítottak. „Lágersizókincsen” tanakodtak, hiszen a legtöbb idegen nyelvű irodalomban a német szakszavakat lefordították spanyol, angol vagy más nyelvekre. A magyarban azonban sokkal nagyobb értelmet láttak annak, hogy „visszafordítsák” németre, ahogy a magyar közönség először találkozhatott ezekkel a túlélők beszámolóiban.

A nyelvi-szakmai egyeztetés mellett azért is jólesett erről beszélni, mert egy sötét, téli munkanapon a lágerrek részleteit nem mindig volt könnyű feldolgozni.

Mindez azt is mutatja, hogy tapasztalt és profi szövegformáló számára is megindítóan hatott az a két kiadvány, amely most elsősorban adja a téma relevanciáját: miért is érdekli ma az embereket egy-egy ilyen történet?

Nagyon-nagyon alapos és korrekt munka, bár ne lenne igaz minden sora! Dermesztően fordultos és tele van meglepetésekkel a könyv – mondta a napokban második kiadását megélt *A fiú, aki követte az apját Auschwitzba* című könyvről Moldova. Szerinte a könyv tele van olyan különlegességgel, amelyekről

KÉPEK: ÁLOMGYÁR KIADÓ

eleddig keveset vagy egyáltalán nem olvashattak a téma iránt érdeklődő olvasók. Ilyen például az, hogy milyen volt az Anschluss egy bécsi zsidó szemszögéből. Mi történt előtte, aznap, másnap, utána? Mi lett azokkal, akiket nagyon gyorsan elvittek, a fiatalabb férfiakkal, akikre szinte azonnal tábor várt? Mennyit számított, ha valaki kitüntetésekkel teleaggatott, első világháborús veterán volt? Hogy ment és hogy volt lehetetlen a kivándorlás?

Jeremy Dronfield regénye olyan történet, mely betekintést enged abba az embertelen, lélekölő harcba, melyet egy apa gyermekével együtt folytatott az életben maradásért. Gustav és Fritz közel hat évet töltöttek koncentrációs táborokban. 1939-ben az ötvenéves Gustav Kleinmannt először kamasz fiával, Fritz-cel együtt Bécsből Buchenwaldba deportálták. Itt minden nap láthatták a hajnali sorakozón azt a hatalmas tölgyfát, amelyet a nácik azért nem vágtak ki, mert valaki azt

Fritz és Kurt Bécsben nem sokkal Fritz halála előtt

állította, hogy 100 évvel korábban Goethe a fa lábánál verseket írt...

Később Gustavot áthelyezték Auschwitzba, ami egyenlő volt a halálos ítélettel. A fia nem fogadta el, hogy édesapja nélküle induljon a haláltáborba, önként jelentkezett a transzferbe annak ellenére, hogy maradhatott volna a munkatáborban, ahol sokkal jobbak voltak a túlélési esélyek, különösen az életerős, fiatal férfiak számára. Fritz tudta, hogy halál vár rá is, de az életénél is többet számított, hogy együtt maradjon a papával. Az ép ésszel felfoghatatlan kínzások közepette egyetlen dolog tartotta őket életben, az egymás iránti szeretetük.

A történetről közel 40 éve jelent meg az első nyilvános beszámoló, egy kis kötet, amely az apa naplóját és Fritz beszámolóját tartalmazta. Pár éve ez keltette fel a brit történész, Jeremy Dronfield figyelmét, aki remek érzékel írt bestsellert a különös történetből. Érdekes párhuzam, hogy a tavalyi világszenzáció, az idehaza már 15-20 ezres példányszámokat produkáló Az auschwitzi tetováló amatőr visszaemlékezésen alapuló keletkezés-története is hasonlatos a bécsi regényhez. Ez felveti a

ÁLOMGYÁR KIADÓ: BULVÁRSIKEREK ÉS SZEMÉLYES ELKÖTELEZETTSÉG MENTÉN

Az Álomgyár könyvkiadót az akkor húszas éveit taposó Nagypál Viktor és Gönczi Péter, az EMIH két, fiatal, szlupos tagja 2012-ben alapította nagyon kevés könyves tapasztalattal, de annál nagyobb lelkesedéssel. Minimális tőkével vágtak bele a könyves szakmába úgy, hogy mellette mind a ketten máshol dolgoztak teljes állásban. Egy kávézó egyik asztalánál egy laptoptal indították el a vállalkozásukat, mára pedig az egyik legdinamikusabban fejlődő kiadó lett 25 alkalmazottal és 2019-ben már több mint 100 új könyv kiadásával. A romantikus regények mellett az utóbbi időben nagy hangsúlyt kaptak a thrillerek és a gyermekkönyvek is. Ezeken túl minden évben kiadnak olyan szerzeményeket is, amelyek komolyabb témákat érintenek, például Alan Gratz Menekültek című könyve vagy éppen Jeremy Dronfield *A fiú, aki követte az apját Auschwitzba* című megindító regénye, melyet személyes indítatásból választottak. A könyvkiadás mellett 2017-ben megnyitották első boltjukat Budapesten, melyet a debreceni és a szegedi követett.

kérdést: vajon tartogat-e a téma újabb és eddig nem ismert tartalmú sikerregényeknek esélyt?

Moldova Júlia ebben már nem annyira biztos, mint abban, hogy Auschwitzról Magyarországon mindenkinek olvasnia kell, függetlenül attól, hogy családja érintett-e a tragédiában vagy sem. *Ez magyar ügy. A magyar zsidók deportálása és a kísérlet az ő totális megsemmisítésükre mindenkinek fontos. Ráadásul mindkét könyv, amit fordítottam, szívszorítóan, körmrágóan izgalmas olvasmány is* – hangsúlyozta a fordító.

A hiteles, igaz történeteknek hatalmas erejük és súlyuk van. Olyan embertelen, kegyetlen eseményekre világítanak rá, melyeket a későbbi nemzedék talán már elképzelni sem tud. Pedig tudniuk kell, mire képes az ember – erre pedig a kiadó is emlékeztetett.

Fritz Kleinman az 1940-es években

Fritz és Gustav újra találkoztak

Fritz látogatása Auschwitzban

IDENTITÁS KÉRDÉSE-E AZ antiszemitizmus elleni küzdelem?

Folytatjuk sorozatunkat, melyben Köves Szmó rabbi Zsidók és a politika című nagy sikerű előadás-sorozatának egyes részeit ismertetjük az olvasókkal. A „Kell-e imádkozni Horthy születésnapján” című írás után a most következő részben a rabbi a modern antiszemitizmus témáját járja körül és azt, mi a teendője ezzel a zsidóknak. KÖVES SLOMÓ RABBI ELŐADÁSÁNAK LEIRATA

AZ ANTISZEMITIZMUS ELLENI FELLÉPÉS

Kevés olyan témát tudok elképzelni, ami a zsidókat immár több mint másfél-két évszázada intenzívebben foglalkoztatná, mint az antiszemitizmus elleni fellépés, a zsidóellenességgel szembeni küzdelem. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az 18-19. század előtt ne létezett volna a zsidók gyűlöletének métegye. Épp ellenkezőleg: a zsidósággal szembeni ellenérzések hol alacsonyabb lángon égő, hol intenzívebben jelentkező megnyilvánulásai, különböző formákban a zsidó nép születésétől fogva végigkísérik létezésünk fordulatokban gazdag történetét. Mégis nehéz nem észrevenni, hogy a modern antiszemitizmus megjelenésével párhuzamosan a zsidókkal szembeni türelmetlenséggel való határozott szembefordulás sokak – és egyáltalán nem csak a zsidók – számára elsődleges identifikációs hajtóerőt kezdett jelenteni.

ZSIDÓSÁG, MINT VÁLASZTOTT IDENTITÁS-FORMA

Am még mielőtt e kérdést részletesebben is tárgyalni kezdenénk, javaslom, vessünk egy pillantást a zsidó identitás konstrukciójának néhány lehetséges alternatívájára. Mindjárt az elején fontos leszögezni, hogy e lehetőségek teljes tárházának bemu-

tatására ehelyütt még csak tétova kísérletet sem kívánok tenni. Azt azonban hangsúlyozni szeretném, hogy pusztán az a kérdésfelvetés, hogy tudniillik a zsidó identitásról mint választott identitásmodellről egyáltalán beszélni tudunk, egyáltalán nem magától értetődő, és a zsidóság gazdag történelmében mindössze a legutóbbi, hozzávetőlegesen két évszázadban merülhetett fel egyáltalán lehetőségként. A 19. századig ugyanis a zsidóság többé-kevésbé monolit tömbként önmagára a saját vallása „szemüvegén” keresztül tekintett. Az identitásválasztás egy újkori paradigma, korábban, azaz a 19-20. századot megelőzően vajmi keveset jelentett – kivált a zsidók esetében – az önkép szabad meghatározásának kecsegtető esélye.

Az mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy az identitásunkat részben determinált tényezők, részben a szabad választásaink befolyásolják. Ez utóbbira pedig óhatatlanul nehezen túlbecsülhető hatást gyakorol a környezetünkkel folytatott interakcióink összessége, másképpen, a történelmi, földrajzi és társadalmi kontextus, valamint a környezetünk bennünket érő hatásaira, illetve a velünk szemben támasztott elvárásaira való válaszalképességünk.

Röviden, a zsidó identitást részben az befolyásolja, hogy mi mit

gondolunk, mit választunk, részben pedig az, hogy miként reflektálunk a bennünket körülvevő külvilágra. Akárhogy is, a 19-20. században új lehetőség kínálkozott a zsidó identitás megválasztására. Korábban – amint arra már céloztam – nem nagyon merült fel kérdésként, hogy mit jelent zsidónak lenni, az ugyanis nem volt más, mint egy kinyilatkoztatáson alapuló vallás népeként tekinteni önmagunkra, amelyhez magától értetődően népi és kisebb részt nemzeti identifikációs elemek is társultak. Am amikor a zsidók a polgárosodás és az emancipatórikus törekvések hatására elkezdtek távolodni önazonosságuk bázisától, a vallástól, értelemszerűen azonnal fölmerült a kérdés, hogy akkor mégis milyen, a korábitól részben vagy teljesen eltérő identitást választanak.

VALLÁSI REFORMÁCIÓKTÓL A CIONIZMUSIG

Ez az új identitás lehetett olyan, amely valamilyen módon azért reflektál a korábitra. Erre jó példa a magyarországi neológia létrejötte, amely törekedett megtartani valamit a korábbi zsidó vallási identitásból, de közben szeretett volna reflektálni a többségi társadalom elvárásaira, azaz a környezet által meghatározott helyzetre is. Rosenthal

A TEV munkatársai antiszemita firkákat távolítanak el FORRÁS: TEV.HU

Móricz rabbi, a pesti Pannonia című német szépirodalmi hetilap munkatársa az 1840-es években a következőképp fogalmazott: „A jelenkor európai hatalmai és bölcs kormányaik nagyjából Messiasainkká lesznek, de hogy egészen Messiasainkká legyenek, szükséges a józan és szabályaival homlokegyenest ellenkező mindennemű felszínességet szétrombolni”. A neológia jól ismert alapvetését írja le ekként, azt ugyanis, hogy amennyiben a magyarországi zsidóság változtat „ósvi” szokásain, „kozmetikázza” ősi hagyományait és a keresztény társadalom elvárásaihoz igazítja hitgyakorlatát, azt a hatalom újabb és újabb engedményekkel fogja honorálni.

Herzl Tivadar beszédet mond a bázeli Cionista Világkongresszuson
FOTÓ: IZRAELI NEMZETI FÉNYKÉPTÁR

A vázolt cselekvési tervet azért kell végrehajtani, mert a többségi társadalom ezt kívánja a zsidóságtól. Ekképpen a zsidó identitást immár nem belső impulzus, dinamika alakítja, hanem az, hogy a környező világ mit vár el a közösségtől.

Másik opcióként kínálkozott, ha az új konstrukció jóval kevésbé vagy egyáltalán nem a vallási jellegre helyezi a hangsúlyt, sokkal inkább a népi, nemzeti elemekre fókuszál, mindeközben a „csomag” életre hívásának legmeghatározóbb hajtóereje a környezet kihívásaira adott válasz kényszerében rejlik. Ilyen a cionista mozgalom, amelynek nagyon sok válfaja létezik. A cionizmus a zsidó nemzeti államot a kezdetektől fogva döntő részt azért ambicionálta, mert a megalapításától az antiszemitizmus megoldását remélte. Bízott abban, hogy a zsidó haza életre hívása véget vet a zsidóság pária mivoltának, és megszüntetheti a zsidók örök

célpont, illetve bűnbak szerepét. Ha a zsidóság olyan lesz, mint a többi nép, saját hazával, akkor a kiszolgáltatott, megalázott léthelyzet is véget érhet majd. „Nép vagyunk – az ellenség akaratunk ellenére azzá tesz bennünket” – írta Herzl. Az elképzelés, az új identitás-lehetőség itt is reflektál tehát a zsidóság egyik hagyományos konstruáló elemére, jelen esetben az önálló népi identitásra, de a mögötte megbújó hajtóerő mégiscsak az antiszemitizmus marad. Az tehát, hogy a zsidókhoz mit szól a környezet, az őket körülvevő emberek sokasága.

A KOMMUNIZMUS „VALLÁSA”

Lehetséges harmadik példaként érdemes a munkásmozgalmat ideidézni, jóllehet, a kommunizmus alapvetően nem egy zsidó politikai irányzat, nem a hagyományos zsidóságból eredeztethető. Hittételei a legtöbb esetben egyenesen ellentétesek a zsidó vallás értékrendjével. Konstruáló elemei szintén nem a zsidó népi identitásból nyerik élető erejüket, ilyenformán nem túlzás azt állítani, hogy egy teljesen önálló filozófiai és politikai agendáról, keretrendszer van szó. Mégis, a zsidó származású emberek sokaságát látva, akik a történelem során ezt a politikai identitást választották maguknak, fölmerül a kérdés, hogy a baloldali mozgalmakban való részvételre irányuló nagy fokú hajlandóság teljességgel leválasztható-e a zsidó származásról, arról a keserű történelmi tapasztalatról, amelyet a zsidóság az üldöztetés évszázadai alatt mindinkább a sajátjaként volt kénytelen felismerni.

A kommunista programban a zsidók emancipációja nem válik külön az osztályharctól, vagyis a teljes, mindenkire egyaránt érvényes politikai és társadalmi emancipációtól. Amennyiben a munkásmozgalom célkitűzései teljesülnek, azaz felszabadulnak végre az elnyomott osztályok, akkor ez automatikusan a zsidók szabadságát is eredményezni fogja. Amikor a zsidók a kommunizmus által meghirdetett teljes egyenlőségért harcolnak, valójában a saját

problémájuk megoldását is közelebb hozzák. Annak érdekében, hogy a zsidók megszabadulhassanak az elnyomatásuk súlyos igájától, először tehát kommunistákká kell váljanak,

majd tevékeny részt vállalva az egész társadalom felszabadításából, végül saját megváltásukat is el fogják hozni.

AZ ANTISZEMITIZMUS, MINT A „VÁLASZTOTT IDENTITÁS” ORIGÓJA

A fenti identitásválasztások mind-egyikében közös, hogy a zsidóságon kívülről érkező politikai-kulturális impulzusokra reflektálnak. Kettő közülük torzított formában és új kontextusba helyezve felhasználja a zsidóság hagyományos identifikációs elemeinek egyikét-másikat, míg a harmadikról elmondható, hogy semmiféle folytonosságot nem mutat a zsidó szellemtörténettel. Ám ez utóbbinak a zsidó származású zsidó emberek szélesebb rétegeire gyakorolt vonzerjét közelebbről megvizsgálva meg lehet kockáztatni, hogy ebben gyakran mégiscsak szerepet játszhat(ott) a „konvertiták” zsidó mivolta, származása, illetve az, hogy a környezet hogyan reflektált a zsidóságukra.

További azonos elem, hogy az identitásváltás folyamatában mindhárom esetben az antiszemitizmus jelentette a kiindulópontot.

AZ ÁLDOZATI IDENTITÁS VESZÉLYEI

Az útkeresések mind azzal a kérdéssel kezdődnek, hogy miként lehetne az antiszemitizmus problémáját megoldani. A válaszkísérletekkel csak az a baj, hogy a kör könnyen bezárulhat, és ekkor az antiszemitizmus elleni

A zsidó vallási irányzatokat egyesítő konferencia 1950-ben a pesti hitközség dísztermében.

küzdelem nagy valószínűséggel éppen a zsidók ellen fordul. A zsidók, mint az elnyomottak univerzális szimbólumai, hirtelen az összeesküvők szerepében találhatják magukat, mint az ún. orvospercek idején Sztálin kezdeményezésére vagy éppen az imperialista elnyomók szerepében, mint Izrael polgárai, legalábbis a nemzetközi baloldal szerint.

Ennek megfelelően, ha egy zsidó identitását alapvetően az antiszemitizmusra adott válasz determinálja, az egy nagyon ingoványos terület, mert nagyon könnyen kognitív disszonanciába kerülhet a saját szerepével kapcsolatosan. Könnyen azzal szembesülhet, hogy az általa választott ideológia, és az abból következő identitás, amitől az antiszemitizmus feloldását remélte, éppen a legfontosabb cél elérését fogják akadályozni, sőt egyenesen ellene fordulnak, amint az elnyomók és elnyomottak archetipikus szimbólumai megválnak, felcserélődnek.

MIT MOND AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL A ZSIDÓSÁG?

Mindezek után, rabbiként nem meglepő módon, elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy mit mond az antiszemitizmus kérdéséről a zsidó vallásfilozófia. A Tórában természetesen sehol nem találunk olyasmit, hogy bárki is azért lenne zsidó, mert nem szereti őt a környező világ. A zsidóság önmeghatározásában a kinyilatkoztatásra hivatkozik, illetve az ósatyák örökségére vagy, ha úgy tetszik, egy autonóm, belső készletéből indul ki, nem pedig egy külső reflexiót vesz alapul. Amint azt Szádja Gáon, a 9-10. században élt rabbi, zsidó filozófus írja: „A mi népünk, Izrael fiai, kizárólag a Tóra által létező nép”. Ebből következően, ha valaki megpróbálja kivonni a zsidó népből a vallást, a Tórát, akkor valós hivatkozási pont híján, nem marad más, csak a külső világgal való viszonyra irányuló reflexió. A klaszikus zsidó források egyébként filozófiai értelemben nem foglalkoznak különösebben az antiszemitizmus kérdésével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jelenség ne befo-

lyasolta volna a zsidó vallást, illetve vallásgyakorlatot. Egyszerűen csak nem egy teológiai fundamentum, mint amilyenek az egyistenhit, és az ember ehhez kapcsolódó felelőssége, esetleg a tudatos teremtés kérdése, vagy a zsidók, mint kiválasztott nép missziója.

A héber szó a gyűlöletre *sziná*, amely hasonlóképpen hangzik, mint a szináj, azaz a Szináj-hegy, ahol a tóraadás, a kinyilatkoztatás történt, és ahol a zsidó nép megkapta a Tízparancsolatot. A Talmud erre azt mondja, hogy a hegyet azért hívjuk Szináj-heggynek, mert ez az a hely, ahol a népek gyűlölete alászállt a zsidókra. A hely, pontosan a világtörténelmi esemény, ahol a zsidók forradalmi vallásukat kapták, amely gyökeresen más világnézetet, erkölcsi-etikai rendet közvetített, mint a környező népek vallási rendszerei, elvetette a gyanakvás és a gyűlölet magját a zsidókkal szemben.

„És volt, mikor elindult a láda, így szólt Mózes: Fel, ó Örökkévaló, hogy elszéledjenek ellened és elmeneküljenek gyűlölöid előled” (4Mózes 10:35.). Amikor Mózes idején háborúba mentek a zsidók, a Frigyláda, benne a Tízparancsolattal, a két kőtáblával mindig a hadsereggel együtt vonult. Mégis jogosan merül fel a kérdés, miért a *gyűlölöid*, azaz a Teremtő, és nem a *gyűlölöink*, tehát a zsidó nép ellenségeinek vereségéért imádkozik Mózes. A válasz erre a következő: mindazok, akik a zsidókat gyűlölik, valójában a Teremtő ellen láznak, az Ő akaratával fordulnak szembe, elvégre az Örökkévaló volt az, aki az egyistenhit terjesztésének szent küldetését a választott népére bízta.

ZSIDÓSÁG, MINT ÖNÁLLÓ BELSŐ IDENTITÁS

A hagyomány talaján álló zsidók identitása tehát egy önálló, belső készletre, valamint a vallási kinyilatkoztatásra és annak üzenetére vezethető vissza. Ez ad célt az életben az egyénnek, a közösségnek, a történelemnek, egyszóval az egész világnak. Ennek csupán egyik összetevője, ha úgy tetszik, mellékága az, hogy létezik antiszemitizmus.

AZ ANTISZEMITIZMUS ELLENI KÜZDELEM NEM IDENTITÁS-KÉRDÉS

Legalább ilyen fontos, hogy a zsidók felé irányuló gyűlölet csupán egy lehetséges reakció az általuk megélt identitással szemben, amely hol erősebb, hol gyengébb, de a tradicionális zsidóság identitása semmiképp sem ebből bomlik ki. Ez egy probléma, amivel foglalkozni kell, pragmatikus, taktikai megközelítéssel, de semmi esetre sem identitáskérdés. Ilyen módon a vallásos zsidóság számára az antiszemitizmus elleni küzdelem elsősorban nem az erkölcsi megfelelés egyfajta mércéje, amely épp annak alapján bizonyítja az erkölcsi integritás szilárdságát, hogy valaki milyen következetesen szál szembe elvi alapon a zsidógyűlölet démonával. Amely küzdelemben aztán akár a mégoly hősiesség bukás, a mártíromság tudatos vállalása az antifasizmus elleni harc ürügyén is az egyén erkölcsi nagyságának bizonyítéka lehet, ezáltal egyike a kívánatos végkifejleteknek. A hagyományos zsidóság ezzel szemben a következményetika talaján áll. Az érdeklő, hogy ténylegesen sikerül-e garantálni a zsidóság biztonságos létezéséhez elengedhetetlen körülményeket.

NEM AZ A KÉRDÉS, HOGY KIVEL MŰKÖDÜNK EGYÜTT

Amikor a néhai lubavicsi rebbe egy követője 1961-ben levélben megkérdezte, hogy mi a teendő akkor, ha az az amerikai szenátor, akit a Szovjetunióban élő zsidók elnyomása elleni tiltakozás támogatása ügyében érdemes lenne felkeresni, esetleg maga is kockéztal antiszemita nézetekkel. A kérdés tehát, amit az illető felvetett, általánosabban így fogalmazható meg: lehet-e antiszemita politikusokkal együttműködni? A rebbe válaszában hangsúlyozta, hogy nem az a kérdés, hogy kivel működünk együtt, hanem az, hogy mi a célunk az együttműködéssel és mit fogunk ezzel elérni vagy mi az, amit nem érünk el ennek hiányában.

Márpedig ennek a felismerése elsőrangú fontosságú a zsidóság szempontjából.

SÉRÜLÉKENYEK VAGYUNK, de hőseknek kell lennünk!

MIT TANULHATUNK A POWAY-I CHÁBÁD ZSINAGÓGA ELLENI TÁMADÁSBÓL?

Április 27-én, peszách utolsó napján a 19 éves John Earnest tüzet nyitott a dél-kaliforniai Poway zsinagógájában. Csak a jelenlevők lélekjelenlétének és egy 60 éves asszony, Lori Kaye önfeláldozásának köszönhető, hogy a zsinagógában levő gyerekek és a mintegy száz főnyi közösség túlélte a támadást. DÉNES ANNA ÍRÁSA

VÉRFÜRDŐ IS LEHETETT VOLNA

A támadás egyetlen halálos áldozata, *Lori Kaye* a helyszínen életét vesztette. Rajta kívül hárman sebesültek meg: egy nyolcéves izraeli kislány, *Noja Dáhán*, 31 éves nagybátyja, Álmog Perc, valamint a közösség rabbija, *Yisroel Goldstein*. *Noja Dáhán* és családja az évek óta rendszeres gázai rakétatámadásoktól szenvedő izraeli Szderotból költözött a biztonságosnak remélt Egyesült Államokba.

A több sebből vérző *Yisroel Goldstein*nek, a poway-i Chábád vezető rabbijának és az Izraelből a családjánál vendégeskedő, szintén megsebesült Álmog Percnek sikerült élete kockáztatásával a gyermekeket biztonságos helyre terelnie, a közösség két tagja, egy szolgálaton kívüli határőr, Jonathan Morales, valamint egy leszerelt katona, Oscar Stewart pedig megállították a támadót. „Vérfürdő is lehetett volna ebből. Remélem, hogy tetteink sok élet kioltását akadályozták meg. Elképesztően sok csoda történt az esemény során” – mondta később rabbi.

A GYLKOS, AZ ÉLETMENTŐ ÉS A PÉLDAKÉPEIK

A fajgyűlölő fiatal Earnest korábban néhány levelet tett közzé a közösségi médiában, melyekben kinyilvánította a zsidók elleni indulatait. Kiderül ezekből, hogy legfőbb ihletője Brenton Tarrant, aki március 15-én két christchurch-i mecsetben nyitott tüzet, és ötven muszlimot – köztük nőket és gyerekeket – gyilkolt meg. Earnest több más példaképét is megnevezte, köztük Adolf Hitler.

Goldstein rabbinak egészen más példaképe van. Percikkel a kezét ért lövések után már közössége előtt állt, és

a Rebbét idézte. Így tett azóta is számos nyilatkozatban. A merénylet három sérültje és az egész közösség előtt hosszú út áll a gyógyulásig, de a rabbi nem tétlenkedik.

Lori Gilbert Kaye

Beszédeiben és interjúiban a Rebbe szavai mellett soha nem mulasztja el megemlíteni a meggyilkolt Lorit, aki közösségének régi és tevékeny tagja volt. A nehéz időköt élő tagoknak bárcseszt és virágot vitt szombatra, és ott segített, ahol csak tudott. „Mindene volt a *cheszed* – a mások iránti figyelmesség. Aktivista volt, cselekvő ember. Leírhatatlan katasztrófa történt” – mondta rá emlékezve a rabbi. – „Ahogy megbizonyosodtam arról, hogy a támadó elment, visszarohtam a zsinagógába” – emlékszik vissza megrendülten a férfi. Lori Kaye élettelenül feküdt a földön, orvos férje, aki a kohénok áldását készült elmondani a közösség számára, ájultan hevert „az éppen elhunyt, csodálatos Lori mellett”. Lányuk tehetetlenül állt a tragédia előtt.

ÁM JISZRÁÉL CHÁJ!

Mielőtt a kárkésző mentők kimenekítették volna Goldstein rabbit az épületből, a sebesült férfi egy székre állva, hatalmas lélekjelenlétről tanúskodva szólt a gyülekezetéhez. Beszédét a kohénok áldásának jól ismert szavaival kezdte: „Áldjon meg az Örökkévaló és vigyázzon rád. Világítson rád arcával az Örökkévaló, és legyen kegyes hozzád. Fordítsa feléd arcát az Örökkévaló, és adjon neked békét.” A több sebből vérző rabbi megrendülten, de elszántan folytatta a beszédét, felidézve a Rebbétől tanultakat. A sötétsgel és a gonosszal szemben állva nem hátrálhatunk meg, sőt meg kell kettőzni az erőfeszítéseinket. „Minden nemzedékben felkelnek, hogy elpusztítsanak, és a Szent, áldott legyen, megment minket a kezüktől” – idézett a peszách-i hágádából. Beszél a zsidó nép egységéről és kitartásáról, a túlélésről, majd így fejezte be erőt sugárzó szavait: „Ám Jiszráél cháj! [Izrael népe él] Semmi nem pusztíthat el minket. Ezt tanította a Rebbe, ez éltet minket. Egyenesen állunk, és büszkék vagyunk magunkra és az örökségünkre... és ezen is túl leszünk.”

„Örök érzelmi és fizikai nyomot hagy ez bennem” – mondta egy videóüzenetben a rabbi, amit rögtön a hosszúra nyúlt műtétje után, a kórházi szobájában vettem fel – „Ha az ujjaimra nézek, mindig emlékezni fogok arra, hogy milyen sérülékenyek vagyunk, és arra is, hogy milyen nagy hősöknek kell lennünk... Nem engedhetjük, hogy a terror győzedelmeskedjen. Az életem okkal maradt meg: hogy folytathassam eddig 35 évemet, melynek során a powayi zsidókat szolgáltam. A Rebbe azt tanította, hogy a sötétsgel és gonosszággal szembeállva folytatnunk kell a zsidók felé fordulást és mások inspirálását. Értjük el, hogy minden zsidó elmenjen a zsinagógába ezen a szombaton! Mutassuk meg nekik, hogy egyetlen lépéstől sem riasztanak minket vissza!”

A POZITÍV CSELEKEDETEK EREJE

Yona Fradkin rabbi, a San Diego-i Chábád igazgatója így nyilatkozott: „Az érzéketlen gyűlölettel szemben állva büszke zsidókként élünk ebben a virágzó országban. Erősen hiszünk abban, hogy a szeretet sokkal erőteljesebb a gyűlöletnél. Mélyen megrendített egy igazi érnyes asszony, Lori Kaye halála, aki csak azért vesztette életét, mert zsidóként élt.”

Goldstein rabbi minden zsidóhoz szólt kórházi ágyáról, amikor ezt mondta: „Azt tesszük, amit a Rebbe mondott: valami pozitívát cselekszünk. Minden zsidót, aki látja ezt a kérést, arra biztatok, és arra kérek, ezen a hétvégén menjenek el saját zsinagógájukba, töltsék meg a helyiségeket, és mutassák meg nekik, hogy semmi nem pusztíthat el minket. Mutassák meg nekik, hogy ez nem tántorít el minket, nem félemlít meg minket. Minden eddiginél nagyobb szükség van a zsidó egységre. Minden zsidónak egyesülnie kell, egymás kezét kell fognia és szeretnie kell egymást, ahogyan a Rebbe tanított nekünk, feltétel nélküli szeretettel. Egy kicsi fény képes elűzni a sötétsgel, és hatalmas mennyiségű fény egészen bizonyosan képes elűzni ezt a borzalmas sötétsgel.”

Nem tudjuk, mit hoz a jövő... de azt bizonyosan tudjuk, hogy nem vagyunk egyedül, a [küldöttek] családja, a zsidó nép családja itt van velünk, együtt vagyunk, túléljük és megerősödünk tőle... Nem félünk, mert tudjuk, hogy eljön a Messiás ideje. Isten meggyógyít engem és mindannyiunkat, Isten vigaszt nyújt Hers Menáchem ben Jicchák hákohénnek és Cháná Jehuditnak, akik most veszítettek el egy drága feleséget és anyát, egy kedves és csodálatos embert. Lelke nyugodjon békében az égben, és találkozzunk újra a Messiás idejében, minél hamarabb, még napjainkban!”

AZ ELNÖK REAKCIÓJA

Donald Trump amerikai elnök telefonon nyilvánított részvétet Goldstein rabbinak. Trump szerint a rabbi „nagyszerű fickó, aki másokon akart segíteni.” „Tegnap hosszan beszélgettem Yisroel Goldstein rabbiával, a powayi Chábád vezetőjével, és a legmélyebb együttérzésemről biztosítottam őt és mindazokat, akik érintettek voltak a kaliforniai lövöldözésben,” – írta később Twitter-üzenetében. „Micsoda nagyszerű fickó. Legálább egy ujját ellőtték, és csak a többiekben akart segíteni. Nagyon különleges ember!”

Donald Trump és Yisroel Goldstein rabbi

A beszélgetés során a rabbi megkérdezte az elnököt, hogy hogyan kívánja kezelni az antiszemitizmust. „Tudja, van egy zsidó vejem, a lányom is és az unokáim is zsidók. Szeretem és támogatom Izraelt. Éppen most csatoltam a Golán-fennsíkot Izraelhez, és költöztettem át a nagykövetséget. Szeretettel vagyok a zsidó nép felé” - válaszolta Trump.

A rabbi és az elnök később személyesen is találkozott az Ima Nemzeti Napján, az elnök a rabbi bátorságát, méltóságát és elhivatottságát dicsérte, majd a személyes beszélgetést követően a Rose Gardenben tartott hivatalos ünnepségen spontán módon szólásra kérte fel Goldstein rabbit. Ő kezén még kötésekkel, arcán az átélt borzalmak nyomával állt a nyilvánosság elé, ám szavai erőt sugároztak.

A SÖTÉTSÉGRE FÉNNYEL VÁLASZOLUNK

Goldstein rabbi az áldott emlékű Rebbét, Menachem Mendel Schneerson rabbit idézte, aki gyakran beszélt

arról, hogy milyen kiemelkedő szerepe van az amerikai társadalomban az erkölcsi nevelésnek. Szólt arról, hogy az 1980-as évek elején, nem sokkal a Ronald Reagan elnök meggyilkolására tett kísérletet követően a Rebbe egyre gyakrabban említette, hogy nagyon nagy szükség van arra, hogy az iskolákban bevezessék a napi egyperces csöndet.

„Csupán öt nappal ezelőtt, szombat reggel történt, hogy szembesültem a gonosszal és a sötétiséggel. Éppen az istentisztelet helyszínén, éppen a powayi Chábád-központban. Szemben álltam [a gyilkossal], és döntenem kellett. Elrohanok és menedéket keresek vagy büszkén kiállok, harcolok azokért, akik ott vannak és védelmezem őket? Nem kontrollálhatjuk mások cselekedeteit, de saját reakcióinkat igen. Drága Rebbém, Menachem Mendel Schneerson rabbi arra tanított, hogy a sötétségre fénnel kell válaszolnunk. Abban a pillanatban döntöttem, hogy akármi is történik velem, annyi embert fogok megmenteni, amennyit csak lehetséges. A statisztikák szerint halott is lehetnék. A fegyver tüzének útjában álltam, golyók repültek felém, elvesztettem az ujjaimat, de nem álltam meg. A Rebbe arra tanított, hogy zsidóként az Örökkévaló katonái vagyunk, fel kell állnunk és ki kell tartanunk, bármibe is kerül, hogy megváltoztassuk a világot.

„Az életem örökre megváltozott” – folytatta –, „de azért történt ez a változás, hogy én is változást tudjak elérni, és megtaníthassak másokat arra, hogy legyenek erősek és büszkék. Sokan kérdezték tőlem: 'Rabbi, merre tartunk most?'... A válaszom az, amit a Rebbe [mondott], amikor rálóttek Ronald Reagan elnökre. A Rebbe azt mondta, hogy vissza kell térnünk az alapokhoz, és be kell vezetni minden iskolában az egyperces csend intézményét, hogy a gyerekek már egészen kicsi koruktól kezdve felismerhessék: létezik a jó a világban, ők értékesek, az emberek felelősségre vonhatók, és minden ember Isten képmására teremtett. Ha valami jó indul ki ebből a borzalmas, rettenetes eseményből, akkor vezessük be az iskolákban az egyperces csöndet.”

A rabbi szavait és az iskola egyperces csend intézményének elképzelését a közönség lelkes tapsal fogadta. A rabbi végül köszönetet mondott az Egyesült Államoknak és Trump elnöknek emberségéért. Azt is bejelentette, hogy a merényletben meggyilkolt Lori Kaye emlékére hatalmas felvonulást szerveznek. „Isten áldja meg Önt és Isten áldja meg Amerikát” – zárta a szavait Goldstein rabbi. Goldstein más Chábád rabbik mellett jelen volt az ünnepségen Oscar Stewart, veterán katona, aki üldözöbe vette a zsinagógái merénylet, valamint Jonathan Morales, a szolgálaton kívüli határőr, aki szintén részt vett az üldözésben, és néhányszor a menekülő támadó autójára lőtt.

Az elnök mindkettejüket felkérte, hogy szóljanak néhány szót. Morales is a Rebbét idézte, és arra kérte közönségét, hogy teljesítsenek minél több micvát, valamint tegyenek minél több jó cselekedet. A Rabbi érzelmeivel telített beszéde után az elnök köszönetet mon-

dott neki: „az Ön bátorsága, méltósága és elhivatottsága valóban minden szívet és lelket megérint Amerikában”.

#SHARESHABBAT

Goldstein rabbi nem egészen 24 órával a merénylet után már arra ösztönözte a zsidókat, hogy cselekedjenek egységben, és töltsék meg a zsinagógákat szombaton. E kezdeményezésből egy internetes honlap is kinőtt, és #ShareShabbat hashtaggal biztattak minden zsidót a részvételre. Az elkészült honlap minden zsidót arra ösztönöz, hogy vállaljon újabb micvákat, és ezt ossza is meg az oldalon.

Yisroel Goldstein rabbi kérése így hangzik: „Akar olyan micváról van szó, mint például tfilinrakás a férfiaknak vagy szombati gyertyagyújtás a nőknek és lányoknak, van olyan micva, amit minden egyes zsidó, nemtől és kortól függetlenül meg tud tenni, hogy megmutassuk az egységünket és rendíthetetlen erőnket.” Kórházi ágyán fekvő már a merényletet követő napon megfogalmazta, mire is gondol: „Pontosan azt tesszük, amire a Rebbe tanított. Valami pozitív cselekszünk. Arra ösztönözök, és arra kérek minden egyes zsidót, aki látja ezt a kérést: Ezen a hétfvégén mindenki menjen el a saját zsinagógájába, töltsék meg a termeket, töltsék meg az imaházakat, hogy lássák, semmi nem törhet meg minket, hogy lássák, ez nem tántorít el minket, ez nem félemlít meg minket.”

„Zsidó egység, ez az, amire most szükségünk van” – mondta az 57 éves férfi, aki feleségével, Dvorie-val alapította meg 1986-ban Poway Chábád közösségét. „Mindannyiunknak össze kell tartanunk, egymás kezét kell fognunk, szeretnünk kell egymást, pontosan, ahogyan a Rebbe tanította, feltétel nélküli szeretettel. Egy kicsi fény eloszlatja a sötétséget, sok fény egészen bizonyosan eloszlatja ezt a borzalmas sötétséget.”

Csatlakozzon a globális kampányhoz: tegyen hozzá egy micvát Ön is!

Hogy kerültek zsidók a Notre-Dame-ra?

Néhány nappal peszách beköszönte előtt tűz ütött ki a párizsi Notre-Dame székesegyházban. A tűzoltóknak több órányi megfeszített munkával sikerült megmenteniük a székesegyház tornyait és szerkezetét. A francia zsidóságot éppúgy megdöbbentette a tűzvész, mint mindenki más az országban. Azonban, míg a szakértők a helyreállításról kezdtek tárgyalni, egészen elképesztő hírek keltek szárnyra a zsidók és a Notre-Dame kapcsolatáról. Cikkünkben utánajártunk ennek a – korántsem felhőtlen – kapcsolatnak. CHANA DEUTSCH ÍRÁSA

SZOLIDARITÁS ÉS SZIMPÁTIA

A francia főrabbi, Haïm Korsia együttérzéséről biztosította Párizs érsekét, Michel Aupetit-t: „Éz a hely mindannyiunké, együtt sírok Önnel” – mondta. „Katolikus testvéreinkkel együtt éppen úgy szenvedek most én, ahogyan az összes francia. Közös örökségünk egy része semmisült meg” – közölte. A zsidó közösség számos vezetője biztosította szolidaritásáról „katolikus testvéreit”.

Joel Mergui, a Consistoire Central Israélite de France, a francia zsidó közösség vallási ügyeit intéző testület elnöke is hasonló nyilatkozatot adott ki: „Mind sokkos állapotban vagyunk, hívők és nem hívők, keresztények és nem-keresztények egyaránt, mivel Franciaország, a kereszténység és az európai történelmi örökség egy ékkövét jelenleg lángok emésztik. Ez a varázslatos katedrális Párizs, a párizsi és a francia emberek életének részét képezte majdnem ezer éven keresztül. Mély szolidaritással és erős szimpátiával adózom katolikus barátaim felé.”

A Francia Zsidóság Képviselőtanácsa (CRIF) az ország zsidó közösségeit és szervezeteit a kormány előtt képviselő politikai ernyőszervezet a tűzoltókat biztosította támogatásáról, Bernard-Henry Levy zsidó filozófus pedig a CNN-nek adott interjújában kijelentette: „Amikor láttam az égő Notre-Dame-ról szóló képsorokat, úgy éreztem, hogy Párizs szíve ég és Franciaország lelkét emésztik a lángok.”

E nyilatkozatok kiemelten fontosak, hiszen a Notre Dame katedrális az európai és az egyetemes kultúra egyik szimbóluma. Mindamellet, hogy valóban nagy veszteség érte a világot a Notre Dame részleges leégésével, fontos, hogy az együttérzés kinyilvánítása mellett foglalkozzunk az ikonikus épület és a zsidóság kapcsolatával is. Ez a kapcsolat ugyanis, mint látni fogjuk mind történelmi, mind pedig művészi-művészettörténeti szempontból, korántsem volt felhőtlen.

A KATEDRÁLIS ÉPÍTÉSÉNEK KORA

A XII-XIII. század folyamán épült székesegyház nyugati homlokzati domborművének készítése idejében mind Párizsban, mind Európa számos más területén fáradhatatlanul üldözték a zsidókat. IX. Gergely pápa 1239-ben levelet küldött a katolikus egyházi vezetőknek, valamint Anglia, Spanyolország és Portugália uralkodójának, melyekben több tucat váddal illette a Talmudot (és azon keresztül természetesen a zsidóságot és a zsidó gondolkodást). Ennek alapötlete a párizsi Jechiél ben Joszef rabbi egykori tanítványától, a Tórával ellentétes tanok

hirdetéséért a zsidó közösségből 1229-ben kiátkozott, később kikeresztelkedett Nicolas Donintól eredt. Donin 1236-ban IX. Gergely pápához utazott, és egy 35 pontból álló vádiratot nyújtott be a Talmud tanai ellen, azt bizonygatva, hogy a benne foglaltak sértik a kereszténység alapítóit, és gyűlöletet szítanak a nem zsidók ellen. Ezek alapján a zsidókat később a kor bevett gyakorlata szerint birodalmából később kiűző IX. Lajos francia király 1240-ben vád alá helyezte a Talmudot, melynek nyomán végül sor került a hírhedt párizsi hitvitára. Ennek helyszíne nem volt más, mint a Notre Dame előtti tér.

VÁD ALATT A TALMUD

A hitvitát megtekintette a francia uralkodó is, aki – a kor lovasi-keresztény ideáljának megfelelően – a katolikus egyház vezetői között ülve követte a fejleményeket. A hatóságok arra kényszerítették a korszak legnagyobb bölcseit, Jechiél ben Joszef rabbit, valamint a rothenburgi Meir, a falaise-i Smuel és a coucy-i Mose rabbit, hogy keresztény teológusokkal vitázzanak az igaz hit mibenlétéről. A vita – melyről előre tudni lehetett, hogy csakis a zsidók kudarcával végződhet – egyik központi kérdése az volt, hogy a Talmud megparancsolja-e a zsidóknak a keresztények gyűlöletét. A bírák nem fogadták el a rabbik cáfolatát, kihírdették, hogy a zsidók alulmaradtak a vitában, és elrendelték az összes fellelhető Talmud-kötet elégetését. A hatóságok Párizs-szerte húsz, más források szerint huszonnégy szekérenyi Talmud-kötetet gyűjtöttek össze és vittek a város főterére, ahol ünnepélyes keretek között máglyán égették el azokat. 1242. június 17-én, Chukat hetiszakasz szombatjának előestéjén 24, Talmud-kötetekkel magasan megrakott szekér érkezett a párizsi Notre Dame előtti Place de Greve-re. Mintegy 10 ezer, más források szerint 12 ezer kézírásos könyvet égettek el akkor a máglyákon, az összes, Franciaországban akkoriban fellelhető Talmud-példányt és számos más zsidó kéziratot. Bár könyvégetésekre a korszakban más helyszíneken is sor került Európában, sehol máshol nem végezték ezt a műveletet olyan céltudatos lelkesedéssel, mint éppen Párizsban.

MEGKÜLÖNBÖZTETŐ JELEK VISELÉSE

A hitvita egy másik folyamánya volt a Talmudégetések mellett, hogy megkülönböztető ruhadarab viselésére kötelezték a zsidókat. A halála után egyébként szentté avatott, a versailles-i székesegyháznak nevet adó IX. Lajos 1269-ben megparancsolta, hogy a zsidók megkülönböztető jelet viseljenek a ruhájukon,

fejükön pedig csúcsos kalapot hordjanak. A zsidók kiűzésének és vagyonuk elkobzásának gyakorlata a IX. Lajost követő francia királyok uralkodása alatt is folytatódott, és csak évszázadokkal később vált biztonságossá számukra a franciaországi letelepedés, amikor a növekvő francia királyság olyan területekre is kiterjedt, ahol a korábban kiűzött franciaországi zsidók alapították meg új közösségeiket és éltek mindennapjaikat.

A középkori építészet egyik csúcsának számító katedrális építésének időszakában a népesség jelentős része nem volt írástudó. A templomok díszítése: frízek, szobrok, festett üvegablakok, falfestmények, domborművek „biblia pauperum”-ként, vagyis a szegények Bibliájaként nemcsak díszítő, de oktatási funkciót is elláttak. A templomba érkező hívők ezen ábrázolások által ismerkedtek meg a hit elemeivel, mi pedig, évszázadokkal később, betekintést nyerhetünk általuk a korszak mindennapjaiba, életfelfogásába, értékrendjébe. A Notre Dame esetében sincs ez másként; szobrászati alkotásai többek közt azt is megmutatják, hogyan nézett ki egy korabeli zsinagóga, milyen öltözetet kellett a zsidóknak hordaniuk és milyen státuszt foglaltak el az akkori társadalomban.

Például úgy, hogy a keresztény Biblia zsidó szereplőinek – nevezetesen Anna és Joáchim, Mária szüleinek esküvőjéről van szó – megjelenítéséhez valóságos franciaországi zsidók álltak modellt. A zsidók akkoriban éppen csak megtúrt kategóriába tartoztak Franciaországban. II. Fülöp király 1182-ben kiűzte a zsidókat, de néhány évvel később elkezdtek visszaszívárogni, és néhány városban, többek között Párizsban telepedtek le. Tevékenységeik köre szigorúan korlátozott volt, mivel a III. Ince pápa által vezetett 1215-ös lateráni zsinat a zálogkereskedésre és régi ruhák eladására limitálta a zsidók által űzhető foglalkozások körét, és neveléses, a keresztényekétől elütő ruhadarab viselésére kötelezték a zsidókat.

Azt, hogy pontosan milyen volt az előírt öltözet, többek között éppen a Notre Dame-ot 800 éve díszítő zsidó képmásokból tudjuk. A nyugati homlokzat kapuzata fölött elhelyezkedő domborművön ábrázolt esküvőre érkező zsidó vendégek mind hosszú köpenyt és magas, csúcsos kalapot viselnek. A zsidókat azonban – bár viseletük kiemeli zsidóságukat – nem gonoszként vagy nevetségesnek ábrázolták, ruházatuk csupán zsidóságuk tényét jelenti, nem ítéletet. Ezen az ábrázoláson a zsidók nem üldözendők, csupán a keresztény narratíva szereplői. Úgy látszik, a művészek nemcsak a zsidók kinézetét, de egy zsinagóga belsejét is alaposan tanulmányozták, így a domborműves ábrázolásról egy középkori francia zsinagógát is megismerhetünk (mely egyébként a jeruzsálemi Szentélyt jelké-

pezi). A szertartást vezető rabbi táleszba burkolózik, mellette tóraszekrény, benne tóratekercs, valamint egy kupac könyv és örökmécses látható. Jobb oldalról a jegyospár érkezik, áldozatot visznek a Szentélybe, mellettük láthatjuk a bimán (tóraolvasó emelvény) nyugvó tóratekercsét. Nem messze ettől a jelenettől két, beszélgetésbe merült zsidó alakja figyelhető meg.

EKLÉZSIA ÉS ZSINAGÓGA

A zsidóság és a Notre Dame további kapcsolatát a középkori művészet egyik ismert allegóriája képezi: két nőalak, Eklézsia és Zsinagóga, akik természetesen szintén megjelennek a székesegyház homlokzatán. Előbbi, a katolikus egyház képviselőjében büszke, nemes, királynői jelenség, utóbbi, a zsidókat szimbolizálva, lehajtott fejjel, tekeredő kígyóval eltakart szemű alak, kezében törött jogar, valamint az ujjai közül kicsúszó kőtáblák.

A katolikus egyház azt közvetítette általuk híveinek, hogy a zsidóságnak vége, legyőzték és megalázták, csillaga leáldozott. A keresztény felsőbbrendűség ezen allegóriáit olyan fontosnak tartották, hogy az 1800-es években – miután a francia forradalom során megsemmisültek az eredeti szobrok – új, az eredeti formákat követő, műalkotásokkal helyettesítették őket. A két nőalak fölött húzódik a királyok galériája, mely az ősi Izrael és Júdea 28 királyát sorakoztatja fel, bemutatva Mária leszármazását (ezeket is a francia forradalom pusztítása után alkották meg újra).

A NOTRE DAME ÚJJÁÉPÜL...

A Notre Dame homlokzata nagyrészt érintetlenül vészelte át az áprilisi tűzvészt, és a franciaországi zsidó történelem e tanúja és művészi emléke megmenekült. Történetét és művészi díszeit tanulmányozva sokat tanulhatunk általa a franciaországi és azon túli zsidó történelemről és túlélésről. Ahogyan azonban sokan megjegyzik: a Notre Dame-ot újjáépítik. A száz meg száz, náci által lerombolt zsinagóga, imaház, temető, ezer és ezer megsemmisített közösség nem fog újjáépülni soha. Ettől függetlenül mondhatjuk: ám Jisráél cháj, Izrael népe él. A Talmud kötetét elégethették el a Notre Dame előtt majdnem 800 évvel ezelőtt, a székesegyház szobrászművészei kőbe faraghattak zsinagógát, ám a Talmud szellemiségét és örökségét nem tudják kiirtani.

„A mikve nem nyerészkedési célzattal bíró iparvállalat”

A KAZINCZY UTCAI MIKVE TÖRTÉNETE A VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Folytatjuk mikvék történetét bemutató sorozatunkat. Miután áttekintettük a 19. századi „mikvehelyzetet” a fővárosban, eljutottunk a 20. század elejéig, amikor is az ortodox hitközség 1930-ban végre megnyitotta első, saját tulajdonú rituális fürdőjét Budapesten, és megkezdte máig tartó működését a Kazinczy utca 16. szám alatt az európai színvonalú, gyönyörű mikve.

OBERLANDER BÁRUCH RABBI ÍRÁSA

MEGKÉTSZEREZŐDIK A MIKVÉBE JÁRÓK SZÁMA

A mikve tehát megkezdte működését, rengetegen használták meglepedéssel, bár a látogatók száma „nem abban a mértékben emelkedett, ahogy azt joggal remélhette és várhatta” a rabbikar¹.

Kicsit később azonban bekövetkezett ez az erősödés, ahogy arra Dombi Gábor rámutat tanulmányában (melyet sorozatunk lezáró részeként fogunk közzétenni) a megmaradt statisztikai adatok alapján. Mint írja, 1936-43. között megkészszerződött a látogatók száma, ami, véleménye szerint, lehet, hogy a történelmi helyzetből adódott: „a magyar zsidóságra nehezedő külső nyomás növekedésével párhuzamosan nőtt a rituális fürdő látogatóinak száma.” Ennek oka feltehetően az, hogy a kevésbé szigorú ortodox életet élő családokban is feléledt a hagyománya ennek a fontos, alapvető micvának, ami a családi élet alapköve és a házasság frissen tartásában is nagy szerepet játszik. A mikve fontosságát mindig is kihangsúlyozták a neológ hitközségek is – ahogy ezt korábban láttuk megnyilvánulni abban is, hogy a budapesti neológ rabbinátus előbb a Rácfürdőben, később a Körúti fürdőben gondoskodott róla, hogy azok háláchikusan megfelelő legyen mikve használat céljára².

Ehhez kapcsolódó érdekes adat, hogy 1936-ban a kongresszusi (neológ) hitközségek közül 23 működtetett saját rituális fürdőt³. Ahhoz képest, hogy ekkor

Magyarországon 104 anyahitközség és 77 fiókhitközség működött⁴, ez nem tűnik soknak. Ha azonban hozzávesszük, hogy a települések jelentős részén ortodox hitközség is működött, akik mindenképpen tartottak fenn mikvét, akkor láthatjuk, hogy ez a szám nem csekély: a 23 mikve többsége ugyanis valószínűleg olyan településen működött, ahol nem volt ortodox hitközség, így magától értetődően e mikve fenntartásának feladata a neológ hitközségre hárult. (Lásd: „Hitközségi válasz: kié legyen a mikve?” című írásunkat.)

Sajnos egyelőre nem tudtam kideríteni, hogy melyek voltak ezek a mikvét működtető neológ hitközségek, azonban egy másik idetartozó adatot érdemes megemlíteni. Az 1944. áprilisi hitközségi összeírásban, melyben a német hatóságok rendelkezésére a magyarországi hitközségek nyilatkoztak többek közt a vagyonukról, ingatlanjaikról és pénzügyi helyzetükről. Nagyjából 120 ortodox hitközség az ingatlanjai között szerepel „rituális fürdőt”, ezzel szemben mindössze három neológ hitközségnek volt mikvéje az összeírás szerint (Heves, Kolozsvár és Tata)⁵, valamint két Statusquo hitközségnek, Nagyecsednek és Sátoraljaújhelynek⁶.

MINISZTERI DÖNTÉS: A MIKVE NEM VÁLLALKOZÁS

Ugyanebben az időben bürokratikus kérdésekkel is foglalkoznia kellett a hitközségnek a mikve kapcsán, amint

arról az *Egyenlőség* című újság⁷ tájékoztat bennünket: „Miniszteri döntés állapítja meg a Mikvó vallásos jellegét” című cikkében: „...egy alsófokú közigazgatási hatóság tévesen azt az álláspontot foglalta el, hogy a Mikvó jövedelmet adó vállalkozás, e szerint ipari tevékenység, és így

a hitközség csupán megfelelő iparüzési jogosítvány alapján tarthatja üzemben a rituális fürdőt. A kereskedelemügyi minisztérium most legfelsőbb fokon kimondta, hogy az alsófokú közigazgatási hatóságnak ez az álláspontja nem helytálló, és hogy a szóban levő ortodox hitközség a Mikvó üzemben tartásával nem folytat ipari tevékenységet, éppen ezért ehhez iparüzési jogosítványra sincs szüksége.”

A kereskedelemügyi minisztérium állásfoglalásában⁸ szerepel, hogy: „A rituális fürdés az ortodox izraelita hitfelekezet hívei részéről vallásgyakorlati cselekmény és az annak elvégzésére szolgáló fürdő vallási intéz-

mény. Ha ezt a fürdőt a hitközség, amint azt beadványában előadja, kizárólag a vallásgyakorlat, a rituális fürdés céljaira tartja üzemben és csak e végből engedi híveinek használni, a hitközségnek az a működése, még abban az esetben is, ha a fürdőt használó hitközség tagoktól ezért díjat szed is és ebből nemcsak a fenntartási, hanem a hitközség egyéb céljaira felhasználható jövedelmet adó bevételre tenne is szert, nem a mindennapi értelemben vett haszonszerzésre irányul és nem ipari tevékenység, amelynek kifejtéséhez iparüzési jogosítványra nincsen szüksége, sőt ilyen részére ki sem adható, mert e működése nem esik az ipartörvény rendelkezései alá...”

Az *Egyenlőség* a döntés ismertetése mellett kiegészítő megjegyzést is tesz: „Adott eset elbírálásáról lévén szó, kizárólag az adott eset ténykérdéseit érintheti természetesen a végzés első mondatának konkrétuma, amely a rituális fürdőt az ortodox izraelita hitfelekezet hívei részéről minősíti vallásgyakorlati cselekménynek. ...

Egészen természetes, hogy a rituális fürdő vallási intézményként való elbírálása a végzés szellemében fennáll a nem ortodox árnyalatú hitközségek vallásos életében is”.

A történet azonban tovább folytatódott, amint arról az újság egy újabb cikke⁹ tájékoztat, egyben a mikve használati díjakról is fontos tájékoztatást ad: „A Mikvó körül most mindezek után újabb bonyodalom támadt ... A kereskedelemügyi minisztérium ez újabb elvi határozata¹⁰... a következőképp hangzik: A kérdéses rituális gőzfürdő nem nyereszkedési céllal bíró iparvállalat, hanem vallási intézmény, amelyet a hitközség tagjai részére vallásuk törvényei folytán rendelkezésre bocsát és pedig a jobbmódúak részére csekély használati díjért, a szegénysorsúak részére pedig teljesen díjtalanul, amiért is az az intézmény az ipartörvény rendelkezései alá nem vonható”.

FÜRDŐK ÉS MIKVÉK A GETTÓBAN

Ha a mikve mindig is zsidó élet spirituális alapja volt, akkor még fontosabbá vált a gettó idején, amikor fizikailag is az élet forrásává vált azáltal, hogy a mikve kútjából vették a vizet a népkonyhához¹¹. Arról azonban, hogy a Kazinczy utca 16. szám alatti mikvében halottasház lett volna, ahogy arról a városi legendák szólnak, valójában szó sincs. Honnan ered ez a legenda?

Több forrásból tudjuk, hogy volt a Kazinczy utcában egy fürdő, ahol a holttesteket összegyűjtötték. Azonban ez nem a mikve volt.

Első magyar gőzfürdő ●

Kazinczy utcai mikve ★

Működött tudniillik egy másik (nem rituális) fürdő is az utcában, ugyanis a Kazinczy utca 40. szám alá helyezték át 1842-ben az első magyar gőzfürdőt. Ez még a 20. század első felében is üzemelt „Első magyar gőzfürdő és kádfürdő” néven. (1969-ben lebontották, hogy helyet adjanak a Táncművészeti Főiskola lapos tetős konténer-épületének...) ¹²

Erről a fürdőről azt írja Lévai Jenő közvetlenül a háború után 1946-ban megjelentett könyvében¹³: „1944. január 3. után ... összegyűjtötték a halottakat a Kazinczy utcai fürdő területén, de amikor már ott sem állt elegendő hely rendelkezésre, halomba gyűltek a nyilas

gyilkosok áldozatainak eltorzult tetemei a Dohány utcai főtemplom udvarában.” Az, hogy ez melyik ház volt, Rondolph L. Braham könyvében¹⁴ már kiegészítve szerepel: „a holttestek többségét a hitközség Kazinczy utca 40. alatti rituális fürdő épületébe gyűjtötték.” Itt azonban, bár a házszám helyesen szerepel téves az az információ, hogy ez a hitközség tulajdonában lett volna, vagy hogy rituális fürdőről lenne szó. Ugyanezt találjuk Komoróczy Géza professzornál is¹⁵: „Halottas ház: Kazinczy utca 40, békeidőben orthodox mikve”. Feltehetően a két fürdő felcserélése vezetett ehhez a tévedéshez.

Ugyanez a félreértés bukkan fel Róbert Péter történész írásában is: „A II. világháború előtt ebben az utcában két mikve működött, fürdő volt a 40. számú ház is. Az ostrom alatt hullaházként szolgált a gettó számára, utána lebontották.”¹⁶ A tévedés egy másik verziója szerint a 16-os szám alatt volt a halottasház, amint ez egy tanúvallomásokban is elhangzik: „A Kazinczy utcában volt egy rituális fürdő [mikve], oda hordták a hullákat.”¹⁷

A Kazinczy utcában tehát két fürdő volt, de csak egy működött mikveként, a 16. szám alatt – innen merítették vizet az élők számára. A 40-es szám alatti gőzfürdő nem volt rituális fürdő, és ez volt az, ami halottasházként szolgált.

MIKVE A HÁBORÚ UTÁN – A TÖRTÉNET FOLYTATÓDIK

A háború szerencsére nem károsította meg a mikve épületét, amint arról egy 1967-es statikai felmérésből értesülünk.

Így a mikve a háború után is, folyamatosan ellátta funkcióját, amint arról a sorozat következő részében is olvashatnak majd.

EGY ÉRTÉK, AMIBEN A neológia és az ortodoxia egyetért

A SZOMBATHELYI MIKVE-VITA

A HITKÖZSÉGI VÁLÁS: KIÉ LEGYEN A MIKVE?

A mikve használatának bibliai eredetű parancsa¹⁸ alapvető értéknek számított minden zsidó irányzatban. Jól példázza ezt a korábban már bemutatott szombathelyi mikve ügye, amelyet egészen a bíróságig vittek a felek.

1855-ben történt, hogy Szombathelyen a hagyományokhoz jobban ragaszkodó zsidók külön mikvét építettek maguknak, így két rituális fürdő üzemelt a városban¹⁹. 1869-ben aztán Magyarországon formálisan szétvált a zsidóság, és megalakult az ortodox és a kongresszusi irányzat. Kevés információnk maradt fenn arról, hogy zajlott a szétváló hitközségek között a vagyonmegosztás, de általában elmondható, hogy a nagyobb közösségnél maradt az egész hitközségi vagyon és a kiváló tagoknak a sokszor a semmiből kellett újraépíteni az infrastruktúrájukat²⁰. Szombathely kapcsán ritka történelmi dokumentumok adnak betekintést az osztozkodásba, amiből a témánkba vágó, fent említett két mikve tulajdonlását érintő részt mutatjuk be.

A VITA TÁRGYA

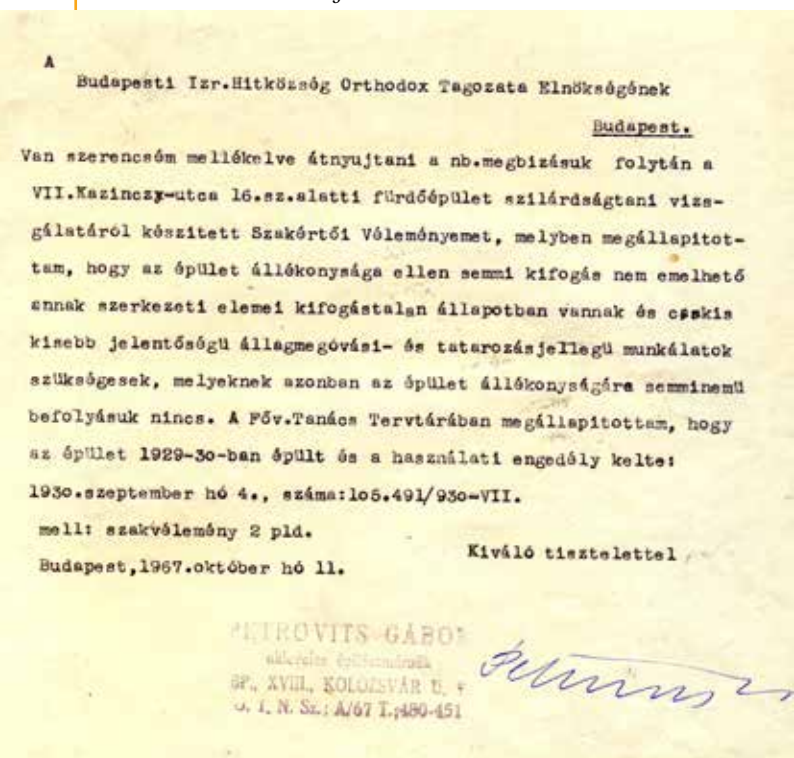
Történt ugyanis, hogy a kongresszusiak mikvéje annak a zsinagógának az épületében volt, ami az ortodoxoknak lett ítélve, míg az ortodoxok és a vallásosabb neológok által használt mikve egy másik helyen működött.

Az ortodoxok az épület átvétele után nem kívánták tovább üzemeltetni a mikvét, részint mert nem tartották kellőképpen kósernek, részint mert az épület teljes egészét imaházként akarták használni. Ehelyett azt ajánlották, hogy a Práterben (ma Gáyer és Brenner park) levő mikvéjüket használhatják a neológok is²¹.

ORTODOX VÉLEMÉNY: „RITUÁLIS FÜRDŐ NÉLKÜL HITKÖZSÉG FENN NEM ÁLLHAT”

Ennek kapcsán az ortodox hitközség elnöke *Neustadt Lipót* a polgármesternek a következőket írta²²:

„...E rituális fürdő tekintetében azonban az ítéletben oly rendelkezések tetetnek, melyek ellen tulajdonképpen fellebbezésünk irányul. Nevezetesen a többször említett congressusi hitközség előljárósága által 1885. november 22-én felvett egyezségi jegyzőkönyv c. pontjában, ez határozottan föltételül köti ki, hogy a helybeli orthodox izraelita hitközség által jelenleg használt vagy jövőben használandó rituális fürdő leendő közös, tekintetes polgármester úr mégis – hisszük tévedésből – kimondja, hogy az átadandó épületekben létező rituális fürdő használatát tartozunk odaengedni. Ez pedig nagy különbség! Mert a congressisták ez időben tartanak ugyan fenn egy rituális fürdőt az átadandó épületben, de az az ortodoxok által nem használtatik, hanem ezek egy külön fürdőt a ritualcodexnek teljesen megfelelő

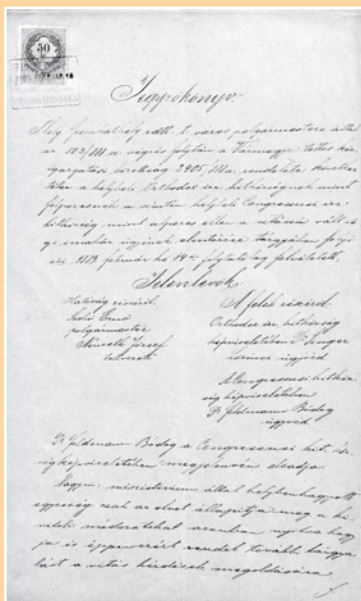

tartanak fenn a práterben. Ennek használatát kívánták elleneink, s ezt fogadtuk el. E tévedés mindenestre kijavítandó, mert mi nem engedhetünk oly furdóben rituális furdést, mely szerintünk a ritualcodexnek teljesen meg nem felel, s melyet éppen azért mi magunk sem használunk és fenn nem tarthatunk. Igaz, hogy a tárgyalás folyamán elleneink hangoztatták, miszerint az átadandó épületekben általuk fenntartott rituális furdő használatát akarják, ámde ezen kívánalom az eredeti egyezségtől eltérően, az többé tekintetbe nem jöhet! ...a rituális furdő egy orthodox zsidó hitközségnek oly lényeges alkatrésze, hogy a nélkül ez többé fenn nem állhat, s így semmi aggodalom sem lehet a fölött, hogy ily furdót nem fogunk fenntartani.”

NEOLÓG VÉLEMÉNY: „HITKÖZSÉG RITUÁLIS FÜRDŐ NÉLKÜL NEM LÉTEZHET”

Ezzel szemben a kongresszusi hitközség az említett jegyzőkönyv hitelességét vitatta és nem tartotta kötelező érvényűnek. Dr. Feldmann Bódog ügyvéd a hitközség nevében ugyancsak a mikve fundamentális jellegével érvelt amellett, hogy továbbra is fenn kell tartani a neológ mikvét az ortodoxoknak átadott zsinagóga épületében²³:

„Ad 2. [...] Az izr. h. községek rituális intézményeihez tartozik a metszőhely és a furdő és az ügyiratok mellett elfekvő Congr. statutumok szerint hitközség anélkül nem létezhetik. A Congr. hitközség saját létének feladására nélkül ezekről le nem mondhat és szembemegy törvényileg biztosított

létjogosultságával, bizton elvárja az eljáró hatóságok bölcsességétől, hogy a Congr. h. község létele ellen intézett megtámadást határozatával támogatni nem fog.

Ad 3. Tudomásul veszi ellenfélnek ajánlatát a rituális furdőre vonatkozólag, de azt kielégítőnek semmiképp nem találhatja. A Congr. statutumok szerint hitközség rituális furdő nélkül nem létezhetik, ily rituális furdónk a hitközség fennállta óta a templomépületben létezik és ha a Congr. h. község a templomépületet átengedi viszont meg kell követelnie, hogy a fennálló rituális furdő ezentúl közös tulajdont képezzen, melynek fenntartásához a Congr. h. község szívesen hozzájárul.”

ÚJ MIKVE A HÁBORÚ UTÁN

Végül 1890. május 1-jén vették át az ortodoxok a régi zsinagógát²⁴ és beszüntették a rituális furdót. Mondanom sem kell, hogy ígéretükhöz híven ezek után is gondoskodtak róla, hogy mindig

legyen mikve Szombathelyen. A Práterben levő hely megszűnése miatt új mikvét létesítettek az 1900-as évek elején, melynek épülete még ma is látható a Wesselényi utca 11. szám alatt²⁵. A holokausztból visszatérő maroknyi közösség megpróbálta feléleszteni a zsidó életet Szombathelyen, amihez rövidesen új mikvét is létesítettek.

Ezt az új mikvét 1946-ben építették fel, és 1948 nyarán kapta meg a használatba vételi engedélyt²⁶. Mindez mesterem, Grünwald József (1903–1984) pápai rabbi munkájának volt eredménye, aki 1945. szeptember 14-től²⁷ a szombathelyi ortodox hitközség rabbija volt. Ragaszkodott hozzá, hogy a mikve megfeleljen a legmagasabb szintű kóserságnak, ezért forrásalapú mikvét építtetett. Annyira meg volt elégedve a furdóval, hogy mintaként ajánlotta sógorának, Moskovits Dávid (elhunyt 1985, Jeruzsálem) bonyhádi rabbinak, hogy lemásolja: „ha van lehetőség elérni azt, hogy egy forrás-mikvét építsenek, akkor mintaként használhatod a most elkészült szombathelyi mikvét, ami kifogástalanul kóser”²⁸.

A szombathelyi ortodox zsinagóga kúfja

¹ Lásd *Egység* 115. szám 15. oldal; ² Lásd *uo.* 113. 19. oldal végén, 115. szám *uo.*; ³ Dr. Bakonyi László: „A kongresszusi hitközségek statisztikája”, in *Magyar zsidó szemle* 1936. 145. oldal; ⁴ *Uo.* 142–143. oldal; ⁵ *Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április – Adattár*, Budapest 1994, 1. kötet 272. és 345. oldal, 2. kötet 689. oldal; ⁶ *Uo.* 2. kötet 441. és 601. oldal; ⁷ 1934. március 10. 12. oldal; ⁸ 75.210/1924. K. M.; ⁹ 1934. július 21. 8. oldal; ¹⁰ 43663/119. K. M., 125419 – 1918. B. M.; ¹¹ Lásd *Egység* 114. szám 17. oldal; ¹² <http://egykor.hu/budapest-vii-kerulet/elso-magyar-gozfurdo/4019>; ¹³ *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*, Budapest 2014, 201–202. oldal; ¹⁴ *A népiértés politikája*, Budapest 2015, 2. kötet 1133. oldal. Lásd még Varga László Utószava Lévai Jenő művének második kiadásához, 269. oldal: „Ezt követően a holttesteket előbb a Kazincz[y] utca 40. alatti furdóben, majd annak udvarán helyezték el...”. ¹⁵ *A zsidó Budapest* 2. kötet 570. oldal; ¹⁶ <https://www.or-zse.hu/hirdetes/mikvekazinczi2006.htm>; ¹⁷ <https://www.centropa.org/node/78357>. ¹⁸ *3Mózes* 12:2., 15:19–33., 18:19.; ¹⁹ Lásd *Egység* 116. szám 17. oldal végén; ²⁰ Erről részletesen mesélt nekem édesapám az újpesti ortodox hitközség kapcsán. Lásd még például Jákov Katz: *Hákerá söló nitáchá* 211. oldal; ²¹ Erről lásd Bajzik Zsolt: „Furdóváros – Szombathely” tanulmánya in *Furdóélet és egészségügy Dunántúlon az ókortól napjainkig*, Kaposvár 2015, 63. oldal; ²² MNL VaML Alsip. ir. IV. 3/1885. Részben idézi Bajzik *uo.*; ²³ MNL VaML Alsip. ir. IV. 3/1885. Részben idézi Bajzik *uo.*; ²⁴ Bajzik *uo.*; ²⁵ https://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/szombathely_zsido_ritualis_furdo_2.resz; ²⁶ Bajzik *uo.* 65. oldal; ²⁷ *Toldot báál Vajchi Jozsef* 1. kötet 383. oldal. Bajzik *uo.* azt írja, hogy „a szombathelyi ortodox izraelita hitközség 1947 szeptemberében ismét engedélyt kért, de ekkor a Brenner János utca 6. szám alatti ingatlanon lévő raktár földszintjének és alagsorának átalakítására, hogy ott rituális furdót létesítsenek”. De mivel Grünwald rabbi már 1946. szeptemberében elhagyta Magyarországot (*Toldot* *uo.* 398. oldal) és előtte már látta a kész mikvét (ahogy a fent idézett levél sugallja), ezért biztos, hogy legkésőbb 1946-ban építették azt fel; ²⁸ *Uo.* 2. kötet 249. oldal 48. lábjegyzet. A mikve sorsáról lásd nyugat.hu *uo.*

HITKÖZSÉG A KÖZÖSSÉGÉRT: a nyitottságért közösen kell tennünk

Az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség programja összhangban áll ezzel az értékrenddel. A zsidóság egyik alapértéke a jótékonyság, amit héberül cedákának neveznek. Cedaká, azaz igazságtétel. A tanítás szerint azért rendezte az Isten úgy, hogy az emberek között egyenlőtlenségek legyenek, hogy azokat majd egymás között kiegyenlíthessék. Ennek szellemében látogatja végig az 1 százalékos adófelajánlásoknak köszönhető adományokkal és az együttműködés szándékával az EMIH Magyarország legszegényebb régiójának településeit. *ÓNODY-MOLNÁR DÓRA ÍRÁSA*

ORSZÁGJÁRÁS ADOMÁNNYAL

Összeszorul az ember szíve, amikor Szabolcs-Szatmár-Bereg megye falvait, városait róva zsidó emlékekbe botlik. Itt egy magtár, amely egy zsidó kereskedő volt, ott egy zsidó temető, amott pedig egy ma már nem működő zsinagóga. A helyi zsidó életnek a holokauszt vetett véget. Ma már alig találhatók erre felé zsidók. Emiatt is különleges a Hitközség a közösségért elnevezésű program, amelyet az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség indított útjára márciusban.

A különleges országjárás során a résztvevők nemcsak felkeresik azokat a helyszíneket, amelyek egykor pezsgő zsidó közösségi életnek adtak otthont, hanem adományokat is visznek a rászorulóknak. A kezdeményezés célja, hogy a szociális, kulturális és oktatási együttműködés közel hozza egymáshoz a főváros zsidó közösségét Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye kistépeléseinek lakóival.

„A MAGYAR ZSIDÓSÁGNAK KI KELL LÉPNI BUDAPESTRŐL” – UTAZÁS TISZALÖKRE

A közösségépítő túra első állomásán Köves Slomó rabbi stratégiai megállapodást írt alá Gömze Sándor tiszalöki polgármesterrel (Fidesz-KDNP), aki felidézte: „Amikor az EMIH képviselője itt járt nálunk a megállapodás aláírása előtt, beszélgetett középiskolás gyerekekkel. Jól kezdett. Azt mondta nekik, jól nézettek meg, itt egy zsidó. Aztán a gyerekeket megkérdeztük, mi jut eszükbe arról, hogy zsidó. Az elején kicsit be voltak rezelve, de aztán oldódott a hangulat, és valaki azt mondta, hogy kereskedő. Aztán jött a pénz, a bankár és volt, aki azt mondta: holokauszt. Valóban, ami megtörtént, soha nem feledhetjük, de a jövőről is beszélgetnünk kell, és erre sok lehetőségünk van. Öröm, hogy az EMIH segít a helyi rászorultakon, de akkor ér valamit egy megállapodás, ha kölcsönös. Szerencsére vannak olyan rendezvényeink, ahol sok ember megfordul. Lesznek olyan fellépési lehetőségek vagy kulináris találkozók, amelyeken velünk lehetne az EMIH is.”

Köves Slomó ehhez azt tette hozzá, hogy a magyar zsidóságnak ki kell lépni Budapestről, ha azt akarja, hogy az emberek nagyobb nyitottsággal és megértéssel forduljanak felé. A zsidó közösség erőforrásait meg lehet osztani azokkal, akik ezt

értelmesen tudják használni - tette hozzá. Az EMIH vezető rabbija arról beszélt, hogy a település történetének szerves része a zsidóság, ezért a zsidóság felelőssége is, hogy az itt lakókat segítsék a saját történelmük megismerésében. „Mi azt gondoljuk, hogy ebben a megismertetésben felelősségünk van. A közösség ma már sokkal inkább Budapesthez kötődik, de nem árt a zsidó gyerekeknek sem, ha eljönnek ide, látnak egy másik közeget, hogy egyúttal azt is megélhessék, mennyire sokfélék vagyunk. Mindannyiunk felelőssége, hogy a nyitottságért közösen tegyünk. Ez a megállapodás jó kezdet.”

Gömze Sándortól megkérdeztük, hogy milyen zsidó emlékek maradtak meg Tiszalökön. Elsőként a zsidó temetőt említette. Hány sír van ott? – érdeklődött a rabbi. Több száz – válaszolta a polgármester. Egy képviselőtársam a férjével három éve az összes sírhelyet lefotózta, ezt átadtuk az EMIH képviselőjének. A temetőt egy amerikai alapítvány kerítette körbe pár éve. Mi tartjuk karban – tette hozzá. – És mi lett a zsinagógával? – kérdezte tovább a rabbi. Egy nagyobb családi házat

FOTÓK: AB VIDEO

alakítottak át imaházzá. Ez nem sokkal a világháború után eltűnt. Az idősebbek úgy emlékeznek, hogy az árvízvédelmi töltés alatt húzódo úton volt az épület, de már semmilyen nyoma nincs. Még fotót sem találtunk – válaszolta.

Az adományokkal kapcsolatban a polgármester elmondta, hogy nyolctíz évvel ezelőtt az emberek 18-20 százalékának nem volt munkahelye. „Ez mára a harmadára csökkent. Jobb a helyzet tehát, mint volt, de még mindig sok a szegény. Kaptunk az EMIH-től két köbméter tűzifát is, ennek a kiosztása folyamatban van. Most, túl a fűtési szezonon, azokat keressük, akik a főzéshez is fát használnak. Az adományruhát pedig a családsegítő központon keresztül osztjuk ki” – jelentette ki.

„TE IS KÖZÉNK TARTOZOL” – UTAZÁS SZORGALMATOSRA

Adományokra az országnak ezen a részén mindenhol szükség van. Ezt a Hitközség a közösségért program másik útja is bizonyította.

Zötyög a furgon Szorgalmatos határában. Adományokkal teli a csomagtér: tartós élelmiszerek, mosószer, tisztálkodószerek. Azoknak szállítják ki a falugondnoki járművel a csomagokat, akik nem tudták a polgármesteri hivatal elől saját maguk elvinni. Sokan vannak így, ami nem is csoda, hiszen egy-egy csomag 17-20 kilós, megemelni sem könnyű, nemhogy hosszasan cipelni.

A furgonban ül a település független polgármestere, *Takács Pálné Kovács Piroska* és *Faith Asher*, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) rabbija, aki képletesen is hosszú utat tett meg, hogy itt lehessen most, ebben a szabolcsi faluban, miután a nemrégiben felújított és megnyitott budavári zsinagóga rabbijának választották.

Egy idősebb, nehéz sorsú házaspárhoz megyünk. Tizenhét évvel ezelőtt az akkor tizenhat éves fiuk

kiugrott a mozgó vonatból, mert az nem állt meg az állomáson. Olyan szerencsétlenül esett, hogy súlyos sérüléséből azóta sem gyógyult fel. A fejét ért ütés agytörzsi károsodást okozott, ettől teljesen lebénult és éberkómás állapotban van.

– Ebbe aztán belebetegedett az apja és az anyja is. Hihetetlen vesztesség ez, nagyon értelmes fiú, sokra vihette volna – meséli a polgármester. Megállunk a kis ház előtt, a hatvan körüli édesanya a kapuban áll. Bekísér minket. Az utcafronti szobában egy nagy ágyon fekszik a fiú, nemrégiben töltötte be a 33. életévét. Szilárdnak hívják. Élénk szeme folyamatosan cikázva követi, mi történik körülötte. Asher rabbi megáll az ágyánál, bemutatkozik.

– Adj egy mosolyt – nógatja az édesanyja. Majd felénk fordul: – Valamennyire itt van ám velünk. Bohóckodásra fogható, nevet a szeme, ha hülyeségeket mondunk. Sokat nézi a tévét. A Piedone-filmeket szereti, a harcias filmektől viszont megijed. Annak idején a mákos tészta volt a kedvence. Most csak szondán keresztül tudok neki pépesített ételt adni. A leturmixolt levesek azért nem tartoznak a kedvencei közé. A baleset 17 éve történt, azóta mindig vagyunk, csendesen, magunkban. Nagy kihívás volt őt hazahozni és itthon ápolni, mindent fel kellett adoznunk ezért.

– Az Örökkévaló aszerint adja a kihívást, hogy ki képes azzal megküzdeni – teszi hozzá Asher rabbi, mire az édesanya nagyot sóhajt, amiben mintha ott rejlene az is, hogy ez azért túl nagy kihívás. Aztán, mintha közben magával is vitázna, hirtelen megrázza a fejét, a fiához fordul, és azt mondja: – Az is jó, hogy itt vagy köztünk, és mosolyogsz ránk. – És a fiú szeme, ahogy ránéz anyjára, mintha valóban fölragyogna: mosolyog.

Később egy ötgyermekes fiatal nőhöz kopogtatunk be. A kertben

elszórt játékok. Az anyja megtört, a földet nézi, miközben átveszi Asher rabbitól a csomagot. Sír. A polgármester azt mondja, a nő egyedül neveli az öt gyereket, nélkülözésben, hiszen a családi pótlék és az anyasági ellátás szinte semmire nem elég. A gyerekek apja nemrégiben elhagyta őket.

Sok errefelé a nagy család: egy tízgyerekes édesanyához megyünk. Egyik fia Debrecenben van, kórházban. Másfél éve diagnosztizáltak nála rákot, most kapott új csontvelőt. Az édesanyja azt meséli, egy kísérleti gyógyszerprogramnak köszönhető, hogy most erőre kapott a fia. Nagyon reménykednek.

– Nem adja fel, küzd – teszi hozzá. A polgármester róluk is szeretettel beszél, amikor visszaindulunk a község házára. – Meghalt két éves korában az első gyerekük, az is rákos volt. Talán akkor határozták el, hogy annyi gyereket vállalnak, amennyit Isten ad nekik.

Mire visszaérünk a község háza elé, már várnak ránk azok, akiknek nem kell segíteni. Többségük harmincas-negyvenes nő, egyedül nevelik gyerekeiket. Sokszor olvassuk a szakirodalomban, hogy a gyermekszám szegénységi kockázat, mert Magyarországon a gyermekes családok, illetve a gyerekeiket egyedül nevelő anyák élnek a legnagyobb nélkülözésben. Az embert azonban akkor is arcul csapja a valóság, ha tisztában van a ténnyel.

A sorban egy hajlék nélküli, középkorú, rongyokba bújt férfi áll. Őt is odahívja a polgármester.

– Gyere, Feri, te is közénk tartozol – szól hozzá, és a gesztusában nincs semmi leereszkedés, sokkal inkább az elfogadás higgadtsága. A férfinak nincs háza Szorgalmatoson, a szőlők közötti présházak egyikében húzza meg magát. A polgármester nem akar ítélni, annak ellenére sem, hogy a környéken divatos szegények és szegények között különbséget tenni.

HOGY ALAKUL MEG A 21. KNESZET?

IZRAELI VÁLASZTÁSI ÖSSZEFOGLALÓ

Április 9-én előrehozott parlamenti választásokat tartottak Izraelben. A kormánykoalíció felbomlását Ávigdor Lieberman védelmi miniszter és frakciója, a jobboldali-szekuláris Jiszráel BÉjtéjnu (Izrael az otthonunk) kilépése okozta. Ezzel együtt a zsidó állam 20. parlamentje szinte teljesen kitöltötte a rendelkezésére álló négy évet, ami nem gyakori jelenség a zsidó államban. NAFTALI DEUTSCH ÍRÁSA

NEM JÖTT BE AZ ELLENZÉKI ÖSSZEFOGÁS

A 21. kneszet megválasztása kevés változást hozott az erőviszonyokban, de szolgált néhány meglepetéssel. A Netánjáhu leváltására készülők, szétforgácsolódtak ellenzék sokáig próbálkozott azzal, hogy több párt összefogásával versenyképes erőt tudjon a továbbra is erős kormányzópárttal, a Likuddal szemben kiállítani, s így eséllyel induljon a megméretetésen. Végül az új erőként feltűnt, és hamar nagy népszerűséget szerzett egykori vezérkari főnök, Beni Ganz pártja szövetkezett a régi motoros Jáir Lapiddal és Jes Atiddal (Van Jövő) nevű centrista-világi pártjával. Az új formáció a kevésbé kreatív Káchol-Láván (Kék-Fehér) nevet kapta. Terveik szerint megválasztásuk esetén az első két és fél évben Ganz, a második másfél évben pedig Lapid töltötte volna be a miniszterelnöki tisztséget. Az évek felosztása a pártok népszerűségét tükrözte, azzal a jelentős hátránnyal Lapid számára, hogy Izraelben ritkán sikerül négy éven keresztül egyben tartani egy kormánykoalíciót, így kérdéses, mennyi ideje maradt volna Lapidnak a miniszterelnöki székben. Ganzék érdekes taktikát választottak a kampányhoz: szinte alig nyilatkoztak és részletes politikai programot sem közöltek, csupán általánosságban beszéltek céljaikról és értékeikről. Legfontosabbnak Netánjáhu leváltását tartották, melynek érdekében bárkivel hajlandónak mutatkoztak az

összefogásra, a baloldallal ugyanúgy, mint magával a Likud párttal – természetesen csakis Netánjáhu nélkül.

BALRA HÚZÓ BALOLDAL

A baloldal hagyományosan legerősebb pártja, a Munkapárt kényszerpályán mozgott a kampány során, mert a közvélemény-kutatási adatok hatalmas mandátumvesztést jósoltak a számára. Amíg négy évvel ezelőtt igyekeztek középpártként meghatározni magukat, most éppen baloldaliságukat hangsúlyozták, hiszen a centrumot elfoglalta a Kék-Fehér koalíció, mely nem kért az együttműködésükből.

A radikális baloldali Merc ezzel szemben ez alkalommal sem változtatott ideológiáján, amivel kapcsolatban egyre gyakrabban merült fel (a párton belül is), hogy cionistának tekintik-e még magukat, illetve milyen viszonyt ápolnak olyan nemzetközi Izrael-ellenes mozgalmakkal, mint a zsidó állam bojkottját hirdető BDS.

VÁLTOZÁSOK A JOBBOLDALON

A választások a jobboldali terefelet is mozgásba hozták. Váratlan fordulatként a vallásos-cionista Bájit Jehudi (Zsidó Otthon) párt két vezéralakja, Náftáli Benet oktatási miniszter és Ájelet Sáked igazságügyi miniszter kilépett a pártból és Új Jobboldal néven saját erőt hozott létre, mely meg kívánta szólítani a vallásos és a világi szavazókat is. Egyfajta Új Likudként pozicionálták magukat, és azok támogatására számítottak, akik szerint a kormányzópárt túl sok kompromisszumot köt, és nem képviseli elég határozottan a jobboldali elveket. Benet és Sáked továbbá nehezményezték, hogy korábbi pártjuk nem mutatott elég nyíltságot a szekuláris szavazópolgárok felé, és túlzottan találták a vallásos-cionista tábor rabbijainak befolyását a politikai döntésekbe. A közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy jó lóra tettek és szép eredményre számíthatnak április 9-én.

A váratlanul vezetés nélkül maradt Bájit Jehudi néhány hét alatt rendezte sorait, és Rafi Peret,

A 2019-ES IZRAELI PARLAMENTI VÁLASZTÁS EREDMÉNYE:

Jobboldal

Likud: 35
Jobboldali Pártok Szövetsége: 5
Jiszráel BÉjtéjnu: 5
Kulánu: 4

Haredi pártok

Sász: 8
Tóra Zsidósága: 8

Baloldal

Kék-Fehér: 35
Munkapárt: 6
Merec: 4

Arab pártok

Hádás-Tál (marxista): 6
Ráám-Bálád (iszlamista-nacionalista): 4

a hadsereg egykori főbőveje vette át a vezetést. Nagy szerepet kapott továbbá a feltörekvő fiatal politikus, Becáel Szmurics, aki szókimondó stílusával gyakran kavarta fel a kedélyeket az elmúlt négy évben. Netánjáhu javaslatára a Zsidó Otthon technikai szövetséget kötött a radikális jobboldali Ocmá Jehudit (Zsidó Erő) párttal, mely egymagában nem jutott volna a Kneszetbe, ám a számítások szerint százezer szavazó állt mögöttük. A néhai Meir Káháne rabbi tanítványaiból álló párt megjelenése a színen sokak rosszallását kiváltotta, mások viszont örültek, hogy egy eddig képviselő nélkül maradt réteg is szerepet kaphat a törvényhozásban. Ráadásul a technikai szövetség létrehozását a miniszterelnök is szorgalmazta, hogy a jobboldali blokk esélyét növelje. Netánjáhu a Likud listáján ajánlott fel egy helyet a Bájit Jehudi egyik politikusának a kahanisták bevonásának jutalmaként. A pártszövetség a szintén nem túl eredeti Jobboldali Pártok Szövetsége néven szállt be a versenybe.

ÚJ SZÍN:

NACIONALISTA-LIBERTÁRIÁNUS

Mindenképpen szót érdemel a Zehut (Identitás) párt, mely különböző elveket és célokat egyesítő programjával egyaránt szerzett magának híveket a somroni vallásos településeken és Tel Aviv legtrendibb negyedeiben is. A profetikus elszántsággal politizáló egykori likudos képviselő, Mose Feiglin nacionalista-libertáriánus ideológiájában helyet kapott a marihuána teljes legalizációja, a vallás és az állam szétválasztása, de az összes vitatott terület annak-talása, az ott élő arabok kivándorlásának anyagi ösztönzése, illetve a jeruzsálemi Templom-hegyen egy zsinagóga felépítése is. Feiglin gondolatait könyvben is megjelentette, ez hetekig vezette az eladási listákat. A közvélemény-kutatásokon egyre jobban szereplő párt a kampányidőszak vége felé már 7-8 képviselői hellyel számolhatott, s

fel sem merült, hogy esetleg nem kerülnek be a Kneszetbe.

MEGLEPETÉSEK

A VÁLASZTÁSOK ÉJSZAKÁJÁN

Nem úgy a politikai válságot ki-robbantó Jisráel Béjtéjnu esetében, melyet teljesen leírtak és azt jósolták, hogy Lieberman hamarosan csak kívülről figyelheti a parlamenti eseményeket.

A választások éjszakája több meglepetést hozott, s leginkább a közvélemény-kutató cégek vezetői foghatták a fejüket – mindannyian alaposan leszerepeltek. Egyes elemzők szerint a kampány legutolsó hetéig valójában helyes adatokat mértek, s csak az utolsó, viharos napokban változtak meg jelentősen az erőviszonyok. A finisben ugyanis mind a két nagy párt hatalmas mozgósításba kezdett és azzal riogatta híveit, hogy amennyiben nem őket, hanem valamelyik kisebb pártot támogatják, úgy az adott politikai oldal elveszíti a választásokat. A taktika bevált: mind a Likud, mind a Kék-Fehér szövetség a várakozásokat meghazudtolóan jól szerepelt, s nem várt számú mandátumhoz jutott. Ezzel együtt a kisebb pártok a remélnél sokkal kevesebb szavazatot kaptak. A nagy reményekkel harcba szálló Új Jobboldal és a választások nagy meglepetésének tartott Zehut be sem került a törvényhozásba. Az előbbi párt alig ezer szavazattal marad el a 3,25%-os küszöbötől, az utóbbi azonban több tízezerrel.

A Munkapárt még a vártnál is rosszabbul szerepelt, s mandátumainak több mint kétharmadát elveszítve mindössze hat képviselői helyhez jutott. Ez hosszú történelmük legrosszabb eredménye.

A HÁREDIEK MOZGÓSÍTOTTAK

Az utolsó napok érzelmekre ható kampánya a haredi pártokat sem kerülte el. Mind az askenázi Tóra Zsidósága, mind a keleti Sász párt minden követ megmozgatott, hogy híveit az urnák felé terelje. Erőfeszítéseik nem várt sikerrel

jártak. A Tóra Zsidósága soha sem látott mennyiségű szavazatot kapott, ami nyolc parlamenti széket jelent. Az egykor igen erős, ám az utóbbi időben gyengélkedő Sász szintén nyolc helyet kapott, miközben a felmérések csupán 4-5 helyet jósoltak neki. A haredi pártok szavazói általában fegyelmezetten követik rabbijaik utasításait, így fontos volt a befolyásos jesivavezetők és rebbék támogatásának elnyerése.

A trend alól talán csak a Chábád-mozgalom követői kivételek: körükben igen népszerű az Izrael területi egységét és az ország zsidó jellegét tekintve egyaránt kérlelhetetlen Ocmá Jehudit párt, melynek elvei közel állnak a Lubavicsi Rebbe tanításaihoz. Ha az előző rebbe, Jozsef Jicchásk Schneerson rabbi által alapított lubavicsi település, a Tel-Avivhoz közel fekvő Kfár Chábád választási eredményeit nézzük, azt láthatjuk, hogy a az Jobboldali Pártok Szövetsége 55,6%-ot, a Tóra Zsidósága 19,1%-ot, a Likud 15,9%-ot, a Sász pedig 2,47%-ot kapott.

NETÁNTJÁHU MARAD A NYEREGBEN

A szavazatok összeszámlálása után mind a Likud, mind a Káchol-Láván 35 mandátumhoz jutott, mely mindkét párt esetében jóval a várakozások feletti eredményt jelent. Reuvén Rivlin államelnök az eredményhirdetést követően Binjámin Netánjáhut kérte fel a kormányalakításra, mert vetélytársának nem volt esélye arra, hogy elegendő számú képviselővel rendelkező koalíciós partnert találjon, és elérje a 61 főt igénylő parlamenti többséget.

Ezzel együtt Netánjáhunak nem kevés nehézséggel kell megküzdenie, hogy az őt támogató, de egymással gyakran marakodó kisebb pártokból működőképes kormányt tudjon kovácsolni, majd négy éven keresztül egységben tudja tartani a feltehetően hat pártból és pártszövetségből álló koalíciót.

Elgáncsolt, célba ért és kizárt rabbik TIZENHÁROM ÉV A FELSŐHÁZBAN

Miközben a magyar törvényhozás *numerus clausus*-t szavazott meg és egyre erősödött a mindennapokat átszövő antiszemita propaganda, 1927-ben, mondhatni, szinte az egész világ meglepetésére rabbikat hívtak a magyar felsőházba. A téma globálisan is érdekesítő, de most a hitközségek szintjén járjuk kicsit körbe a jelöléseket, választásokat, majd a kizárást, melyek nem voltak vitáktól és intrikáktól mentesek. *CSEH VIKTOR ÍRÁSA*

AZ ORSZÁGGYŰLÉS CSÚCSA

A mohácsi csatát követően kialakult a felső- vagy másképpen főrendi tábla, melyben az ország elitje, a – katolikus – főpapság és a főurak tömörültek. A tagok száma ekkoriban meghaladta a 750 főt is. 1867-től főrendiház lett a neve, viszont a kornak megfelelő átalakítása csak 1885-ben történt meg, miközben a létszáma egy részről csökkent, míg más szempontok alapján bővült; az 1890-es években a tagok száma 360 fő körül mozgott.

1918. november 18-án a felsőházi üléseket berekesztették, így a gyakorlatban ugyan nem szűnt meg, de teljesen szünetelt a működése, egészen 1926. november 15-ig, amikor felsőház néven megkezdte működését az országgyűlés krémjének szervezete.¹

„ÖKÖLNYI BETŰKKEL...”

Az országgyűlés csúcsának újjászervezésével felmerült a kérdés, hogy mi legyen az izraelita felekezet képviselővel, melyet egyébként már 1885-ben támogatott a képviselő-testület, de végül a főrendiház

leszavazta – viszont, *Tisza Kálmán* (1830–1902) miniszter egy titkos megállapodás értelmében két zsidó származású embert, *dr. Hirschler Ignác* (1823–1891) szemészorvost és *Sváb Károly* (1828–1911) országgyűlési képviselőt, földbirtokost, így is a főrendek közé juttatott, akiket aztán még többen követtek, igaz, ők hivatalosan nem a zsidókat képviselték.²

Az „izraelita” 1895 óta volt bevett felekezet, így elméletben legalább akkortól kezdve, a hitközségeknek is jutott hely a felsőházban, de csak elméletben. Az elv gyakorlatba ültetésének lehetőségéről csak 1925-ben kezdődtek újra a tárgyalások, így például arról is, hogy egy vagy két taggal képviselhetné magát a hazai zsidóság.³ A rabbik felsőházba kerüléséről állítólag *Sándor Pál* (szül.: *Schlesinger*; 1860–1936) országgyűlési képviselő győzte meg gróf *Bethlen István* (1874–1946) miniszterelnököt az alábbi megjegyzésével:

„Tudod-e, kegyelmes uram, hogy mit jelent, ha Magyarország, mely eddig csak arról volt híres, hogy *numerus clausus* hazája volt, egyszerre csak arról lesz nevezetes, hogy rab-

bit delegál a felsőházba? [...] akkor ez holnap ökölnyi betűkkel fog megjelenni a külföldi világsajtóban, és különösen Amerikában, mert ez azt fogja jelenteni, hogy a rabbik felsőházi tagságával Magyarország példát mutatott a liberális törvényhozásnak.”⁴

KÉT RABBI MEGY A FELSŐHÁZBA

1926 késő őszen végre döntés született: a felsőházba két rabbi delegálható, az egyik a hazai orthodox, míg a másik a neológ és status quo ante irányzatok tagjait fogja képviselni. Az első elképzelés szerint a tagokat

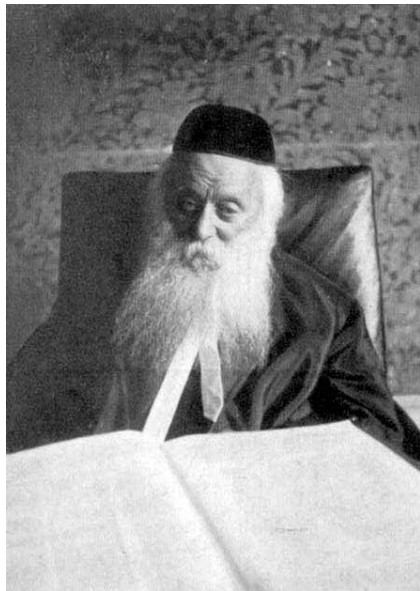
Gróf Bethlen István miniszterelnök Horthy kormányzó felesége társaságában

csak rabbik választották volna, ám végül belátták, hogy a felsőházi rabbik nem csak a rabbikat, hanem az összes magyar zsidót képviselik, így az elektoroknak is vegyes összetételűnek kell lennie.⁵

A két rabbi tehát a hazai zsidókat képviselte, de rajtuk kívül továbbra is több befolyásos zsidó származású ember volt tagja a felsőháznak: az újjászervezett felsőházban az első *dr. Glücksthal Samu* (1864–1937) ügyvéd lett, aki egyébként a hitközségi életben sem volt ismeretlen, például az ő kezében összpontosult a fővárosi zsidó iskoláinak legfelsőbb vezetése is.⁶

A JELÖLTEK

A felsőházba jelölt rabbik nevét már egy jó ideje rebesgették, de hivatalos jelölésük csak egy nappal a választások előtt, 1927. január 5-én, egy szerdai napon történt meg. Az orthodoxia jelöltjei *Grosz J. József* (1870–1940) budai, *Reich Jáákov Koppel* (1838–1929) budapesti, *Rosenbaum Mózes* (1864–1942) kiskvárdai

Reich Koppel főrabbi Talmud-kötettel

és *Strasser Salamon* (1863–1952) debreceni főrabbi voltak;⁷ közülük utóbbi hármat jelölték, mely jelölés inkább formális volt, mert az orthodoxiában – a jelöltek is egymás között – egyetértettek abban, hogy az irányzat aggastyán tudósát, Reich főrabbit válasszák meg.

Hevesi Simon neológ főrabbi

A neológok, illetve status quo hitközségek jelöltjei *dr. Bernstein Béla* (1868–1944) nyíregyházi status quo ante főrabbi, *dr. Fischer Gyula* (1877–1944) és *dr. Hevesi Simon* (1863–1943) Dohány utcai főrabbi és *dr. Lőw Immánuel* (1854–1944) szegedi főrabbi volt. A négy közül a legszélesebb támogatói táborot Hevesi rabbi tudhatta maga mögött: röviddel a választások előtt *dr. Buday-Goldberger Leó* (1878–1945) feleségével adott díszvacsorát, ahol Sándor Pál is megjelent sok más befolyásos alak mellett, és mindegyikük abbéli reményét fejezte ki, hogy pár nap múlva Hevesit ültethetik a felsőházba, „kiben a magyarság és zsidóság tökéletes harmóniában olvad össze”.⁸ Hevesi népszerűsége pedig nem csak hitközségi berkekben hódított, hanem jóval azon túl; *Csernoch János* (1852–1927) esztergomi érsek, bíboros-hercegprímás például azt mondta *dr. Spiegel Ármán* (1883–1945) esztergomi főrabbinak, hogy „el sem tudja képzelni, hogy más lehessen a zsidóság felsőházi képviselője, mint Hevesi Simon.”⁹

VÁRATLAN FORDULAT A JELÖLÉSEK KÖRÜL

Szerda délelőtt, az orthodoxia jelölése a várakozásoknak megfelelően lezajlott a Dob utcai hitközségi székházban, viszont váratlan dolog történt a másik két irányzat jelölésén

a Szalay utcában, az ügyvédi kamara székházának kibérelt dísztermében.

A 13 tagból álló jelölőbizottság nyolc tagja az utolsó pillanatban kiszavazta Hevesit a jelöltek közül. Hevesi rabbi „kizárására” pontos magyarázat nem született, egyesek szerint attól félték, hogy ha Hevesi neve a szavazólapra kerül, akkor verhetetlen ellenfele lesz a neológia jelöltjeinek, és ezzel kellemetlen helyzetbe hozták volna a rangidős Lőw rabbit – mások szerint semmilyen kellemetlen helyzet nem állt volna fel, hiszen Sándor képviselő a rabbik felsőházi tagságát Hevesi személyére találták ki...¹⁰

Amikor elterjedt a kizárás híre, tömegek vonultak a Síp utcai székházhoz, hogy kifejezzék felháborodásukat. A hitközség elöljárósága rendkívüli értekezletet tartott, ahol sokan éles szavakkal bírálták a jelölőbizottság eljárását. Megkezdődtek a kombinációk, hogy kik buktatták el a favoritot. Sokféle

Lőw Immánuel főrabbi társaságban sétál Szegeden

teória keringett, de szinte biztos, hogy Hevesi ellen szavazott *dr. Mezey Ferenc* (szül.: Grünfeld; 1860–1927) az Országos Iroda elnökhelyettese, a jelölőbizottság elnöke, aki másokat is Hevesi ellen agitált. Bernstein rabbi a nyilvánosság előtt kérte ki magának, hogy Hevesi ellen szavazott volna. A méltatlan eljárás miatt több elektor bejelentette, hogy másnap távol marad az urnától – őket *Vésci József* (szül.: Weiss; 1858–1940) egykori országgyűlési képviselő – magát „Hevesi emberének” valló – kérte, hogy menjenek el szavazni, mert az egész magyar zsidóság szégyene lenne, ha csak 20-30 érvényes szavazat érkezne a kongresszusi zsidók részéről.¹¹

ZAJOS SZAVAZÁS A KAMARÁBAN

„– Éljen Hevesi Simon! – Gyalázat, amit Hevesivel tettek! – Elütöttek minket a szavazástól! – Miért gáncsolta el a jelölőbizottság Hevesi Simont? – Ki szerkesztette meg a választási utasítást, hogy ezzel Hevesit elüssék?” – felkiáltásokkal kezdődött meg a csütörtök reggeli szavazás a kamarai díszteremben és végig feszült hangulatban folyt a hat órai zárásig.

A kongresszusiak végül 157 szavazatot adtak le: 115 voksot kapott Lów rabbi, 17-et Fischer rabbi, 11-et Bernstein rabbi, 14 pedig érvénytelen volt, miután üres lappal szavaztak. Az eredményeket fél nyolckor közölték.¹²

BÉKÉS EGYETÉRTÉS A DOB UTCAI SZÉKHÁZBAN

Míg a neológoktól és a status quótól volt hangos a Szalay utca, addig az orthodoxoknál meglehetősen egyetértésben telt a nap a Dob utcai díszteremben. A szavazás előtt Strasser rabbi meleg hangú beszédben kérte a megjelenteket, hogy akik rá gondoltak, szavazzanak Reich rabbira, ezután pedig Rosenbaum rabbi jelentette ki, hogy jó szívvel venné, ha a többség Reich rabbi mellett nyilatkozna meg. Az urnák már négykor lezárultak és öt-kor az eredményeket is kihirdették: a leadott 162 szavazatból 127-et ka-

pott Reich rabbi, 28-at Rosenbaum rabbi, 5-öt Strasser rabbi, 2 pedig érvénytelen volt.¹³

MIÉRT HAJLIK A FÉNY FELÉ A NÖVÉNY?

Január 19-én Szegeden az újszínadójában történt mandátumátadó ünnepség után a székház dísztermében Lów rabbi mások mellett az alábbiakat mondta el megválasztásával kapcsolatban:

Szavazó-lap	
az orthodox izraelita hitfelekezet részéről kiküldendő felsőházi tagságra.	
A Központi Bizottság által	
jelölt rabbik:	
☐	Frankl Adolf Budapest
☐	Strasser Salamon Debrecen
☐	Rosenbaum Mózes Kisvárd
Szavazás módja:	
☐	A jelölt neve melletti kockába a minta szerinti jel irandó.

„A közvélemény akarata előtt meg kell hajolni, ha annyian mondják, hogy én törvényhozó vagyok, még magam is elhiszem. Sokan nem tudják, hogy miért hajlik a növény a világosság felé, vagy ha tudják, hát nem jól tudják. Nem azért hajlik, mert szereti a világosságot, hanem azért, mert a növény árnyékban lévő sejtjei visszafejlődnek és ez okozza az elhajlást. A virág tehát nem a világosság felé hajlik, hanem elhajlik a sötétségtől. Így van valahogy ezzel a választással is. A voksok felém fordultak, amiben tagadhatatlanul van a korteseknek is valami érdemük, de a legnagyobb érdem mégis az ellen-

félé, amiért ügyetlen volt. Éppen ezért nem szabad triumfálni. Nem történt más, csak az, hogy most nekünk ütött be, máskor majd másnak üt be. A magyar zsidóságnak azonban igen nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy békesség legyen táborában.”¹⁴

GYÓGYÍR A KÉNYES HEVESI-ÜGYRE

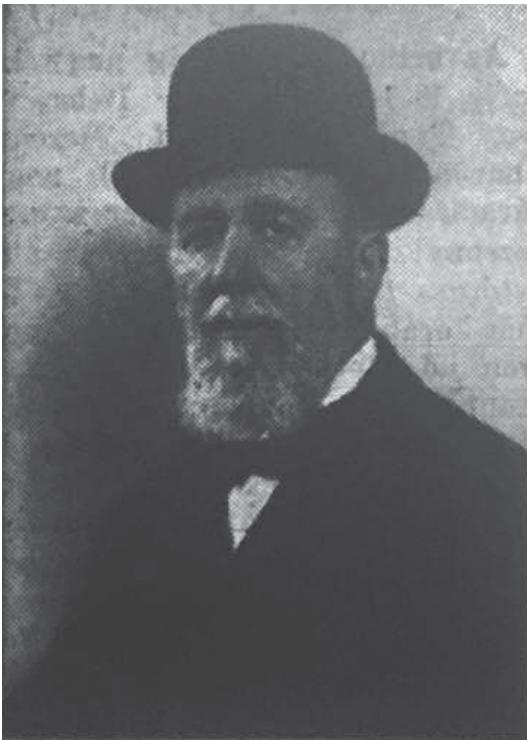
Hevesi kizárása váratlan csapásként érte nemcsak az ambicionált főrabbit, de a hitközség nagyobb részét is – „a fővárosi zsidók elégtétellel tartoznak Hevesinek” vallották.¹⁵ Kompenzációképpen január 9-én életbe léptettek még egy 1921-ben elfogadott rabbisági statútumot a „vezető főrabbi” címről,¹⁶ melyet február 20-án a hitközségi közgyűlés 202 szavazattal (8 ellenében) Hevesinek adott. Megválasztási okiratában az alábbiak szerepeltek:

„Önt, Főtisztelendő Főrabbi Úr, a pesti izr. hitközség Főtisztelendő Rabbiságának Vezető Főrabbijává (Áb béth din) nevezte ki. [...] Nem új munkakör az, amelyet a hitközség ezen kinevezéssel Főtisztelendőség személyére ruház, inkább csak forma szerinti megerősítése annak a ténynek, amelyet felekezetünk minden gyermeke tud: hogy eddig is minden vallástársadalmi, kulturális és karitatív zsidó felekezeti mozgalomnak az élén ott láttuk Főtisztelendőség fennkölt személyét. [...] Hitközségünk Főtisztelendőségében látta és látja azt az egyéniséget, aki mindazokat a tulajdonságokat egyesíti magában, amelyek felekezetünk reprezentációjához a mai súlyos időkben szükségesek.”¹⁷

LEMONDOTT KORELNÖKSÉG

A felsőház korelnöke a kilencvenedik évében járó Reich főrabbi lett, aki influenzára hivatkozva lemondott az első felsőházi ülés megnyitásáról. A főrabbi kényszerű távolmaradásának hírért *Korein Dezső* (1870–1944) fővárosi bizottsági tag közvetítette *Wlassics Gyula* (1852–1937) bárónak, a felsőház elnökének. Wlassics sajnálkozását fejezte ki és mielőbbi felgyógyulást kívánt a korelnöknek.¹⁸

A KÉPEK FORRÁSA: FORTEPAN, MILEV, MTI, SAJÁT GYŰJTEMÉNY

Frankl Adolf

A kor viszont többet vélt látni a főrabbi távolmaradásában, hogy kényes ügy lett volna egy szakállas, pajeszos zsidónak megnyitni a felsőházat. Az antiszemita sajtó egyenesen arról cikkezett, hogy vajon mennyi aranyat alkudhatott ki Reich főrabbi a távolmaradásáért – az abszurdumon az értelmiség, mint például Wlassics, csak nevetett.¹⁹

REICH FŐRABBI HELYÉRE

Reich főrabbi halálával megüresedett főrendházi helyet pótolnia kellett az orthodoxiának. Betöltésére a minisztérium a hitközség elnökét,

Frankl Adolfot (1859–1936) kívánta, és mivel a törvényi keretek megkövetelték, úgy 1929. november 6-án a budapesti orthodox rabbinátus tagjává választotta Franklt, aki rendelkezett rabbioklevéllel.²⁰

A választásokat 1930. január 7-én, kedden tizenegy és délután három óra között bonyolították le: összesen 175 voksot adtak le, amiből 153-at Frankl Adolf, 11-et a debreceni, 10-et a kisvárdai főrabbi kapott, egy szavazat pedig érvénytelen volt. Az újonnan megválasztott főrendházi tag így üdvözölte az elektorokat:

„Közel 25 év előtt, amikor a magyar orthodoxia azon bizalmával kitüntetett, hogy az Iroda elnökévé választott, programomban kifejtetem, hogy »Felekezetem érdekében a jót, a helyest, az igazat, az üdvöst, mindig keresni fogom; hogy megtalálom-e, azért felelősséget nem vállalhatok. De mögöttem áll egy hatalmas tényező, amely az általam keresett út megtalálásához segítségem lehet, ez a közösség érdeme és a közösség imája. Ugyanezt fejthetem ki most is, amidőn felekeztem e magas méltósággal kitüntetett. Kérem tehát mindannyiujukat Uraim, de főképp a főtisztelendő főrabbi urakat, fohászkodjanak az Egek Urához, hogy az ő végtelen kegyét, amelyhez az orthodox közérdek fűződik, meg ne vonja tőlem.«²¹

ELSŐBSÉG A FELSŐHÁZI LIFTBEN

1934-ben történt a felsőházban, hogy Frankl rabbi és *Andrássy Géza*

(1856–1938) gróf a lift előtti folyosón összetalálkoztak, a felvonó éles csengéssel jelezte érkezését, mire a gróf udvariasan – a rabbit idősebbnek gondolván – elé mutatott: „Parancsoljon beszállni, bátyámuram!”, de ezt Frankl elhárította, mondván, a kegyelmes úr a rangidős. Erre a meghökkent Andrássy megkérdezte, hogy hány éves Frankl, majd megkapva a választ a gróf széles gesztussal mutatott újra a lift felé és szellemesen hozzátette: „Akkor parancsolj előre fáradni, öcsémuram. Egyébként is, »ecclesia praecedit«, az egyház jár elől.”²²

A FELSŐHÁZ TÖBBET NEM KÉR A ZSIDÓKBÓL

1940. október 11-ével a zsidók felsőházi tagsága törvényileg szűnt meg. Az indoklás arra épült, hogy a magyar zsidók felsőházi képviselőinek nincs történelmi gyökere, ezzel végképp annullálva az 1895-ös recepciós törvényt, melyet már 1920 óta csorbított a magyar kormány. Az indoklás mellett – cinikusan – figyelemre méltónak tartották, hogy az orthodoxiának Frankl Adolf halála óta nem is volt képviselője a felsőházban, mely bár igaz volt, a zsidók kizárását mégsem befolyásolta. Pláne, hogy az orthodoxia Frankl halála óta tárgyalta a kormánnyal a képviselő módosításának ügyében, melyre érdemi válasz csak 1940 májusában érkezett, de az egész október 11-én tárgyalanná vált.²³ Lőw rabbi pedig csendben a háttérbe vonult.

¹ A felsőház (ki)alakulásáról bővebben: Püszi Levente, *A magyar felsőház története* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2000); ² dr. M–y, „Sváb Károly és dr. Hirschler Ignác”, *Egyenlőség* (1885), 4. évf. 24. szám, 1–2. o.; ³ „Mi lesz a zsidóság felsőházi képviselőivel?”, *Egyenlőség* (1925), 44. évf. 19. szám, 2–3. o.; ⁴ Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica 5.) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), 384–385. o.; ⁵ „Két rabbi az új felsőházban”, *Egyenlőség* (1926), 45. évf. 43. szám, 1–2. o.; ⁶ „A harmadik zsidó főrend”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 3. szám, 1. o. A további zsidó főrendeket felsorolva lásd: Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon*, vol. 2. (Pozsony: Kalligram, 2012), 448–449. o.; ⁷ „Mi történik a felsőházi választáson”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 1. szám, 9. o.; ⁸ „A zsidó felsőházi tagok választása – A választási mozgalom e heti krónikája”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 1. szám, 4. o.; ⁹ „A hercegprímás nyilatkozata Hevesi Simon felsőházi tagságáról”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 1. szám, 1. o.; ¹⁰ „A Hevesi-ügy”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 2. szám, 1–2. o.; ¹¹ „A Hevesi-ügy izgalmai – Kik szavaztak Hevesi mellett és kik ellene?”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 2. szám, 5–6. o.; ¹² „Lőw Immanuel a kongresszusi zsidók felsőházi képviselője”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 2. szám, 4. o.; ¹³ „Reich Koppel az orthodoxia felsőházi képviselője”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 2. szám, 3. o.; ¹⁴ „Lőw Immanuel és Reich Koppel felsőházi tagok nyilatkozatai”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 4. szám, 2. o.; ¹⁵ „A pesti vezető főrabbi”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 8. szám, 7. o.; ¹⁶ „Hevesi Simon, a pesti izr. Hitközség vezető főabbija”, *Egyenlőség* (1926), 46. évf. 3. szám, 2. o.; ¹⁷ „Hírek – Hevesi Simon dr. megválasztási okirata”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 9. szám, 15. o.; ¹⁸ „Miért mondott le Reich Koppel főrabbi a felsőházi korelnökségről?”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 5. szám, 2. o.; ¹⁹ Molnár Jenő, „Milyen dalra tanították Wlassics Gyula bárót a nagykanizsai zsidó elemiben?”, *Egyenlőség* (1927), 46. évf. 7. szám, 4. o.; ²⁰ Nagyváradon Landesberg Jichák Áron (1804–1879) rabbi, Pozsonyban pedig Sévet Szofér (1842–1906) rabbi jesivájában szerezte meg Talmud-tudását; ²¹ „Frankl Adolf az orthodoxia felsőházi képviselője”, *Zsidó Ujság* (1930), 6. évf. 2. szám, 1–2. o.; ²² „Frankl Adolf a felsőházban”, *Zsidó Ujság* (1936), 12. évf. 38. szám, 9. o.; ²³ „A magyar zsidóság felsőházi képviselőinek megszüntetése”, *Orthodox Zsidó Ujság* (1940), 2. évf. 42–43. szám, 3. o.

Tejmel-mézzeel folyó finomságok A SÁVUOTI ASZTALON

A hamarosan ránk köszöntő sávuot, vagyis a tóraadás ünnepe gasztronómiai szempontból a tejes ételek ideje. Ebben az esetben nem egy micváról, vagyis kifejezett tórai (vagy rabbinikus) parancsolatról van szó, hanem csupán egy minhágról, azaz szokásról, mely senkire nem vonatkozik kötelező érvénnyel, mégis sokan betartják. CHANA DEUTSCH ÍRÁSA

SVÜESZ A KARPENSTEIN UTCÁBAN

Bemutatjuk, hogyan folytak sávuot vagy ahogy pestiesen mondják: svüesz lakomái a régi Pesten. Spindler Évát kérdeztem:

– Mi volt a menü?

– *Első este halkocsonya volt vacsorára. Érdekes módon akkor nem pontyot csináltak, hanem töltött csukát, erre határozottan emlékszem. A fejénél körbevágták a bőrt, finoman, lassan lehúzták a farka felé, levették a húsát, meg a gerincét. A húsát megdarálták, tettek bele zömlét, tojást. Talán hagymát is tettek bele. Jól megsózták, és visszagyömszólték a bőrbe, aztán betették egy fazék vízbe, amiben volt hagyma meg bors és talán zöldpaprika, így főzték meg. Kivették, ráöntötték a lét, amiben mandula is volt, és kocsonyává fagyasztották. Utána két-háromujjnyi szeletekre karikázták, az volt este, vacsora előtt és másnap reggel, amikor hazajöttek a templomból.*

– *Anya csinált nagy mazsolás barcheszokat. Rendes szombati étel volt, húsleves, hús, almaszósz. Sokszor volt liba, valószínűleg libasült volt ebédre első nap, második nap, gondolom, a maradék libasült. Csináltak csokoládétortát, margarinnal, hogy lehessen enni belőle a hús után is. Flódnit is mindig készített anyu. Sütöttek ribizlitortát is. Máklisztet állítottak elő (vagy diólisztet), ami azt jelenti, hogy a mákot megdarálták, és 10 vagy 20 dekánként keverték hozzá két kanál lisztet. Utána beletettek hat tojást (kikeverték egyben, nem kellett szétválasztani), 10 deka cukrot, összekeverték, megsütötték. A tetejére szórtak málnát, epret vagy ribizlit, mert az tavasszal még újdonság és különlegesség volt.*

– Akkor nem volt szokás tejeset enni?

– *Nem emlékszem, hogy ettünk volna tejeset, de lehet. Ha tejeset ettünk, akkor biztosan főztek tejfölös-ecetes krumplilevest és túrógombócot. A gombócot vagy prézlibe hempergették vagy narancsszósszal öntötték le. Rakott krumplit is csináltak tejesen, az lehet, hogy volt egyik délben: rakott krumpli és alma pongyolában, édességnek. „Alma schlafrockban”, úgy is mondták. Palacsintatészta-szerű keveréket kell készíteni: tojás, liszt, pici só, cukor, vanília. Az almát fél kell szeletelni vékony karikákra és behempergetni ebbe a tésztába és olajban kisütni mind a két oldalát, majd vaníliás cukorral megszórni.*

MIÉRT ESZÜNK TEJESÉT?

A tejes ételek fogyasztásának szokásával kapcsolatban számos különféle magyarázat ismert.

Sávuotkor kapta meg a zsidó nép az Örökkévalótól a Tórárt, melyben megtalálható a 613 parancsolat, köztük a kóserság törvényei. A Tórában leírt törvényeket azonban a zsidóknak meg kellett tanulnia, mielőtt alkalmazhatták volna őket. Amíg ez meg nem történt, addig elv-

ben sem állt fenn a lehetősége annak, hogy húsos ételt fogyasszanak, hiszen a kóser vágás és húsfeldolgozás törvényeinek elsajátítása komoly tanulási folyamatot igényel, míg a tejes ételekre vonatkozó törvények gyorsan elsajátíthatók és alkalmazhatók. Továbbá, mivel ez a nap szombatra esett, őseink még akkor sem tudtak volna azonnal kóser módon húst vágni vagy edényeket kóserolni, ha minden tudás máris a rendelkezésükre állt volna, ezért inkább tejeset ettek.

A tejes ételek fogyasztása ezen a napon ahhoz a szerénységhez és alázathoz is köthető, amellyel az embernek a Tórárt el kell fogadnia, melyet éppen ezen a napon kaptunk meg az Örökkévalótól. A Tórárt emellett a hagyomány tápláló tejhez hasonlítja:

Színméztől csepegnek ajkaid, arám, méz és tej van nyelved alatt; s ruhád illata olyan, mint a Libanon illata.

(Énekek Éneke 4:11).

A héber חלב *cháláv* – tej szó számértéke 40 (8+30+2). Mózes negyven napot töltött a Szináj-hegyen a tóraadáskor, ezért is aktuális, hogy e napot tejes ételkel ünnepeljük. Emellett a Szináj-hegy lábánál a tóraadás-kor összegyűlt nép olyan volt, mint az újszülöttek, és ehhez a hasonlathoz is a tejes étel fogyasztása illik.

Amikor Mózes felment a Szináj-hegyre, az angyalok el akarták érni, hogy Isten ne az embereknek, hanem nekik adja a Tórát:

Mi a halandó, hogy megemlékszel róla, és az ember fia, hogy gondolsz reá? Kevéssel tetted csekélyebbé Istennél, dicsőséggel és dísszel koronáztad... (Zsoltárok 8:5-7).

Az Örökkévaló azonban kezdettől fogva a zsidóknak szánta a Tórát, akik ennek megfelelően lelkesen, még a részletek megismerése előtt, egy emberként vállalták magukra a parancsolatokat – „megtesszük és meghallgatjuk” – mondták. Nem úgy az angyalok, akik, amikor meglátogatták Ávrámot, tejet és vajot fogyasztottak hússal együtt:

És vett vaját és tejet, meg a fiatal marhát, melyet elkészített és elébük tette; ő pedig állt mellettük a fa alatt és ők ettek. (5Mózes 18:8).

TEJESÉT IS, HÚSOSAT IS – A SORREND NEM MINDEGY!

Vannak, akik az első, esti lakoma alkalmával esznek tejeset, a délelőtti ima után esedékes második étkezésnél

pedig húsosat. Mások éppen fordítva, este húsosat és napközben tejeset. Emellett olyanok is vannak, akik tejes ételkel kezdik mindkét ünnepi lakomát, majd a húsevés előtt rövid szünetet tartva, hogy ezzel is kifejezzék a kóserság micvája iránti elköteleződésüket, húsos étkeket tálalnak fel. A sorrend ebben az esetben nagyon fontos, hiszen nem sokkal tejes étel fogyasztása után már ehetünk húsosat, ám húsos után hat órát várunk, míg tejeset ehetünk újra (vannak közösségek, ahol ennél rövidebb a várakozási idő).

E kettősségnek – vagyis, hogy egy lakomán belül esznek tejeset és húsosat is – más magyarázata is lehet: sávuot ünnepén két kenyérből álló áldozatot mutattak be a jeruzsálemi Szentélyben. Ennek emlékére vannak, akik két részből álló lakomát esznek az ünnep napján: előbb egy tejeset, majd egy kis idő múlva egy hagyományos, húsosat.

Ha már a kenyeret említjük, a sávuoti gasztronómia egy másik vetületéről is érdemes néhány szót ejteni. Míg peszách ünnepén szigorúan csak kovásztalant ehetünk, sávuotkor éppen kovászos kenyeret kellett a Szentélyben bemutatni. Sávuot ünnepe az ómerszámlálás periódusának a végét is jelenti, az új gabona bemutatását a Szentélyben. Ennek emlékére sok helyen búzaszem vagy búzakalász alakú barcheszt készítenek az ünnepre vagy a hagyományos, az ünnep alkalmából kerekre font kalácsot díszítik búzaszem alakú tészadarabokkal.

Izraelben a legnépszerűbb sávuoti fogások közé tartozik a túróval töltött burekasz, a blincsesz néven ismert, palacsintaszerű édesség, valamint az amerikai eredetű túró torta. Vannak, akik háromszögletű *kreplácht*ot esznek, ami emlékeztet minket a Tánách, azaz a zsidó Biblia három részére: Torá, Neviim (prófétai könyvek) és Ktuvim (iratok).

PALACSINTATORTA

Téjes

A palacsintákhoz: 20 ek. liszt; 4 tojás; 6 dl tej; 3 dl szódavíz; csipetnyi só; 1 ek olaj; olaj a sütéshez

Az összeállításához: Különbféle töltelék ízlés szerint: lekvár, datolyakrém, cukorral kikevert túró, cukorral elkevert darált dió, csokoládé, cukorral elkevert kakaópor

A tetejére: 3 dl tejföl, 2 tojás

A habhoz: 5 tojásfehérje, 5 ek. cukor

A palacsintákat enyhén megolajozott serpenyőben világosra sütjük, a kész palacsintákat tányérra szedjük, felhasználásig egy konyharuhával letakarva tartjuk, hogy ne száradjanak ki. (A palacsinták összeállításánál ne feledkezzünk meg a liszt átszitálásáról, illetve a tojások ellenőrzéséről. Ha vérpöttyöt találunk a tojásban, ki kell dobni, a poharat pedig alaposan el kell mosni.) Egy szögletes alakú tűzálló tálat olajjal kikenünk. Négy palacsintát félbevágunk, egyenes oldalukat a tál oldalaihoz illesztjük. Erre egy réteg töltelék kerül, megint palacsinta, majd megint töltelék, és így tovább, amíg el nem fognak a palacsinták. A legfelső réteg palacsinta legyen. Erre kenjük a tojással alaposan kikevert tejfölt, majd 180 fokra előmelegített sütőben 20 percen át sütjük. A habhoz a tojásfehérjét a cukorral felverjük, a torta tetejére simítjuk, és 100 fokon további negyed órán át sütjük-szárazítjuk a süteményt.

AZT MONDD, AMIT LÁTNI AKARSZ!

„Élet és halál a nyelv hatalmában van” (Példabeszédek 18:21.)

Az emberi világ bölcseink szerint a szavak világa – szavainkkal tudunk alkotni és rombolni, áldani ésátkozni, bátorítani és letörni. Az Örökkévaló szavakkal teremtette a világot – a Kabbala szerint konkrétan a hangok és szavak voltak az építőkövek a teremtéskor – és ezek a szavak örökké itt lebegnek, minden egyes nanonszekundumban újrateemtve a világmindenséget.

Ezek után nem meglepő, hogy a zsidó vallás nagy jelentőséget tulajdonít a kiejtett szavaknak, nem véletlen, hogy imáinkat is fennhangon mondjuk el. „Élet és halál a nyelv hatalmában van” – mondta Salamon király és bölcseink azt tanították a láson hárá, vagyis a rossz nyelv (a pletykázkodás bűne) nem csak, hogy olyan, mint az emberölés, de egyenesen három embert sebez halálra: azt, aki mondja, azt, akiről mondják és azt, aki hallja. A hagyomány szerint egy név említése erőt ad viselőjének, ezért igyekszünk elkerülni, hogy ellenségeinket – töröltessék el az emlékezetük is – nevükön nevezzük, nehogy mi magunk erősítsük meg őket.

De ne menjünk ilyen messzire! Sokkal alapvetőbb szavakkal sokkal alapvetőbb változást tudunk előidézni – vagy éppen valami kellemetlent bebetonozni.

Naponta ezerféle dolgot mondunk, és ami kiesik a szánkban az sajnos nem mindig az, amit ténylegesen látni szeretnénk magunk körül. „Bár mindig ilyen aranyos kisbaba maradna” – sóhajt fel a szülő alvó csöppjét nézve. „Hogy némulnál meg...” – morogja az agyonhajszolt alkalmazott főnöke legújabb kérésére. „Bár mindig sütne a nap” – sóhajtunk fel vágyakozva ezeken a novembernek is beillő májusi napokon. Mi a közös ezekben a mondatokban? Hogy nem gondoljuk komolyan, és ha bekövetkezne, mi magunk lennénk a legjobban megdöbbenve...

ZSIDÓ SZAVAK – MAGYARUL

A háború és az azt követő évtizedek vallásellenessége együttesen megszakították a generációk közötti láncolatot – sok más terület mellett a nyelvhasználatban is. Míg régi újságokban gond nélkül leírták, hogy mikvó vagy svuojsz (mikve és sávuot), addig mi küszködünk, hogy hogy volna ezt helyes helyesírással leírni. (és itt

NEVJEGY

STEINER ZSÓFIA

- SZÜLETETT: 1982
- FOGLALKOZÁSA: újságíró, az *Egység* és a *Gut Sábesz* magazin főszerkesztője
- CSALÁD: házaspár, 4 gyermek édesanyja

FOTÓ: FEYÉR GABRIELLA

most szeretnék megállni egy percre, önvizsgálatot gyakorolva. A többszám első személy itt nem általános alanyt kíván kifejezni kizárólag, hanem minket, mint szerkesztőséget (is) jelöl. Igyekszünk túllépni az árnyékunkon...) A dolgot nehezíti, hogy borzasztó erővel hat ránk az angolos verziójú átírása a héber szavaknak, pl. kiirthatatlannak tűnik a Shabbat verzió a sábat helyett, a bar mitzvah a bár micvá helyett és így tovább. (A dolog

egyébként roppant egyszerű: ha s-nek hangzik, írjuk s-sel, ha c-nek hangzik, írjuk c-vel. Ha kemény h-nak hangzik? Na akkor bajban vagyunk. Meg persze azok a fránya magánhangzók, hogy *a* vagy *á* és *e* vagy *é*... Visszavonom, mégsem roppant egyszerű...)

Egy másik érdekes aspektus, hogy míg nagyszüleink gond nélkül nevezték a peszáchot zsidó húsvétnek, sávuotot pünkösdnek, vagy a zsinagógát zsidó templomnak, addig mi már – egy teljesen más világban élve – ezt pejoratívnak, sértőnek érezzük. Csak éppen sokszor egyszerűen nincs meg a valódi gyakorlati nyelvhasználatunk, ismeretünk, tudásunk – és magabiztoságunk –, hogy visszanyúljunk a héber (vagy éppen a jiddis) kifejezésekhez és azokat emeljük be a napi szókincsünkbe.

Miért érdekes ez? Túl azon, hogy imádok a szavakon lovagolni, a szavaknak teremtő ereje van. Ha olyan szavakat használunk a körülöttünk élő világ megnevezésére, amiket magunkénak érzünk, akkor jobban fogjuk érezni magunkat a világunkban, helyünk lesz benne – és helye lesz bennünk.

NEVEZD NEVÉN!

A külföldi szavak magyarra való átírata gyakori vitatéma a szerkesztőségünkben – leginkább azért, mert hiszünk benne, hogy a szemléletformálás, az oktatás, az információátadás nem csak a történetekben zajlik, hanem a szavak szintjén is. És, ahogy fentebb említettem, nekünk sem könnyű egységre jutni, néha következetlenek vagyunk, sőt – tudom, nem szokás az ilyesmit bevalani – de arra is van példa, hogy egyszerűen hibázunk. A legnagyobb vitát persze azoknak a kifejezéseknek az magyarra való átírata okozza, amit az olvasók más formában ismerhetnek a mainstream médiából.

A legalapvetőbb példája ennek egy földrajzi megnevezés, mégpedig annak a kis nyomott bab-alakú területnek a neve, amit Izrael térképén gyakorta szaggatott vonallal szoktak körbekeríteni, esetleg gondosan átszírozzák, nehogy valaki véletlenül Izrael jogos részének tekintse. Mostanra nyilván kitalálták, hogy ez a Nyugati part, Ciszjordánia vagy éppen a megszállt területek névre hallgató kis ficakja a világnak.

Csak hogy ez a terület évezredekkel ezelőtt, amikor zsidó királyok uralkodtak erre felé és a mainál sokkal kevesebben vonták kétségbe azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy ez az egész terület, amerre a szem ellát, bizony a zsidók országa, szóval örületesen régen ez a terület kapott már egy zsidó nevet, Jehudának és Somronnak hívták, amit egyébként magyarul Júdeának és Szamáriának szokás fordítani (bármilyen viccesen is hangzik ez utóbbi...). Sőt, az izraeliek ma is Jehudának és Somronnak hívják. Amikor azt mondjuk Ciszjordánia, vagy Nyugati part, akkor kvázi eltagadjuk ennek a területnek az Izraelhez való kötelékét, megkérdőjelez-

zük az ott élők ottlétének jogosságát. És ez, tetszik nem tetszik, olyan nagyon bds-ses... Hiába bejártattott ez a kifejezés, ha nem azt fejezi ki, amit látni és láttatni szeretnénk. Nem a mi szavunk valamire, amire amúgy van teljesen adekvát megnevezésünk. Használjuk bátran Júdeát és Szamáriát vagy Jehudát és Somront – ahogy Pozsonyt, Ungvárt vagy Komáromot mondunk Bratislava, Uzshorod vagy Komarno helyett.

Sokszor azért nem merünk egy-egy kifejezést használni, mert félünk, hogy a másik nem fogja érteni. Azért mondunk inkább zsidó húsvétot, mert úgy érezzük, kellemetlen lenne, ha másik visszakérdezne, hogy mi az a peszách? Azért írnak újságcikkekben Ciszjordániát zsidó portálok is, mert nem hiszik, hogy a Júdea Szamáriát bárki megértené. Csakhogy, ha mi magunk sem

használjuk ezeket a kifejezéseket, akkor hogy várhatjuk el, hogy mások ismerjék vagy pláne használják? Ha tudod az alefot, és találkozol valakivel, aki azt sem tudja, akkor tanítsd meg neki! – tartja a zsidó tanmese. Ha tudjuk, hogy az peszách, Júdea és Számária stb. stb., akkor használjuk bátran, hogy a környezetünk is tanulhasson tőlünk!

***

Lassan egy évtizede írom/szerkesztem/kitalálom/alkítom/kritizálom (a megfelelő igény szerint aláhúzandó) a magyarországi Chábád mozgalom és az EMIH internetes portálját, a *zsido.com*-ot, két újságját, a *Gut Sábész*t és az *Egységet* és még megannyi írott betűjét a hozzájuk tartozó szervezeteknek. Nagy elődök nyomdokában járok és igyekszem a háború előtti nivós magyarnyelvű zsidó lapok mai megfelelőit nyújtani az olvasóknak. Bizom benne, hogy munkámmal és kollégáim munkájával megteremthetjük az alapot, ami megadja a magabiztoságot, hogy bátran használjuk a magyar nyelvet beleveggyítve a „zsidós szakkifejezésekkel”, bátran használjuk a magyar nyelv betűkészletét a héber szavak leírásához, ne ragaszkodjunk az angolos átíráshoz. Mert

a nyelv nem kőbe vésett dolog, hanem rugalmas, hajlékony alapanyag, ami a beszélő célja szerint alakul és formálódik késszé – és teremti meg azt a világot, amit (jó esetben) látni szeretnénk magunk körül.

Megtesszük és meghallgatjuk

DÉNES ANNA MESÉJE

ILLUSZTRÁCIÓ: TAUSZ GÁBOR EZRA

Miután az Örökkévaló kihozta a zsidó népet Egyiptomból, elérkezett az idő, hogy a Tórát odaajándékozza annak a nemzetnek, amelyik a leginkább megérdemelte. Isten a zsidóknak szánta a Tórát, de nem akarta, hogy a világ népei azt mondják, hogy ez így nem igazságos, hiszen nekik fel se ajánlotta csodálatos művét. Ezért elment a világ különböző népeihez, és mindegyiket megkérdezte, hogy szeretnék-e a Tórát. Ám ők nem akarták csak úgy elfogadni e csodás ajándékot, hanem megkérdezték, mi van benne. Amikor megtudták, hogy parancsolatok, melyeket be kell tartaniuk, mind elutasították, és nem kértek belőle...

Elment az Isten Széir hegyére, ahol Jáákov testvéreinek, Ézsauanak a leszármazottai éltek. Megkérdezte tőlük: „Szeretnék-e a Tórát”. Ők pedig azt kérdezték: „Mi áll benne?” Azt felelte Isten: „Ne ölj!” Ézsau leszármazottainak azonban a vérében volt a gyilkolás, és azt mondták: „Nekünk muszáj ölnünk, nem fogadhatjuk el a Tórát.”

Utána ámon és moáv népéhez ment az Örökkévaló, hátha ők szeretnék megkapni a Tórát. Ám ők is azt kérdezték: „Mi áll benne?”. És amikor meghallották, hogy tisztességesen kell viselkedni másokkal, akkor bizony azonnal azt mondták: „Mi pedig nem tudunk tisztességesen viselkedni, mert a mi természetünk másmilyen” – és nem kérték Isten ajándékát.

Ezek után Isten Ávrám első fiának, Jicchák féléstestvéreinek az utódaihoz ment. Talán – mondta az Örökkévaló – ők szeretnék maguknak a Tórát. Ám most is az történt, ami korábban: ahelyett, hogy örömmel elfogadták volna, kérdezősködni kezdtek: „Mi áll benne?”. Így felelt az Isten: „Ne lopj.” – „Akkor nem kérjük” – mondták Jismáel leszármazottai. – „Nekünk életünk a lopás, így nem fogadhatjuk el a Tórát.”

És így tovább, Isten végiglátogatta a világ minden nemzetét, de akárhova is ment, mindenhol elutasították. Végül a zsidókhoz ment, és megkérdezte tőlük: „Kéritek-e a szent Tórát?” A zsidók pedig gondolkodás nélkül felelték: „Náásze venimá” – azaz: megtesszük és meghallgatjuk. A zsidó nép nem kérdezte, mi áll a Tórában, mert tudták, hogy ha az Örökkévalótól ered, az csakis jó lehet. Ekkor az égből annyi angyal szállt a földre, ahányan a zsidók voltak, és mindenkinek két koronát illesztettek a fejére. A zsidók boldogan fogadták az ajándékot, ám amikor nem sokkal később a virágba borult Szináj-hegynél összegyülekeztek a tóraadáshoz, mégis inukba szállt a bátorságuk...

Virágba borult Szináj-hegy? Hát a sivatag hegyei

nem koparak és szárazak? Az Örökkévaló még a hegygel is csodát tett a tóraadásakor! A környékbeli hegyek ugyanis vitatkozni kezdtek, hogy melyiken adja át a szent Tórát Isten a zsidó népnek. Persze minden hegy magának akarta a dicsőséget, egyik magasságával, másik csodálatos formájával, harmadik magas szirtjeivel büszkélkedett, csak az alacsony és egyszerű Szináj-hegy nem szólt egy szót sem. Azt gondolta: „Se magas nem vagyok, se különös formám nincsen, de még egy kiemelkedő szirtem sem, ahonnan kilátás nyílna a tájra. Nem, semmiképpen sem adhatja rajtam Isten a Tórát a zsidó népnek.” Az Örökkévaló azonban a kérdésnél jobban szereti a szerénységet, és elhatározta, hogy éppen a legyszerényebb hegyen adja át a Tórát választott népének. Feldíszítette hát a Szináj-hegyet, virágokkal szórta tele, de a zsidóknak megtiltotta, hogy hozzáérjenek a hegyhez.

Azt viszont még korábban megparancsolta, hogy három nap múlva legyenek a Szináj-hegy lábánál, hogy átadhassa a tízparancsolatot, és vele együtt a Tórát. A zsidók készültek is a nagy eseményre, ám a nagy készülődésben elaludtak, annyira, hogy végül Istennek magának kellett értük mennie. És a csodás események még ekkor sem értek véget. A hegy lábánál összegyűlt az egész zsidó nép, mindenki ott volt, még ti is, akik ezt a történetet olvassátok. Ám, ahogy Isten hangja végigzengett a néma csöndben várakozó világon – mert madár nem dalolt, légy nem zümmögött sehol a világban a tóraadásakor, és a föld minden szegletében és

zugában hallani lehetett a hangot –, a zsidók lelke kiugrott a testükből, és az angyaloknak kellett feléleszteni őket. A tízparancsolatot Isten maga mondta el a zsidóknak, de a Tóra többi részét Mózes írta le, és hozta el nekünk a hegyről, örök törvényül.

Legyen a mi otthonunk az Ön otthona!

A színvonalas idősothon képes eleget tenni a sokszínű elvárásoknak.

Hegedüs Györgyné, Róza néni
2003 óta a csepeli otthon lakója

Visky Éva néni
2001 óta a csepeli otthon lakója

Lőrinczi Andrásné, Tilda néni
2001 óta a csepeli otthon lakója

**Nekem az öngondoskodás a legfontosabb!
A döntésnél elsődleges volt**

- » a függetlenség, önállóság megőrzése,
- » a biztos lakhatás,
- » a mindennapi terhektől mentes élet,
- » az egészségmegőrző szolgáltatások,
- » a támogató közösség.

**Nekem az aktív pihenés a legfontosabb!
A döntésnél elsődleges volt**

- » az egészség megőrzését támogató szolgáltatások,
- » a saját, légkondicionált kirándulóbusz,
- » a kirándulóprogramok országszerte,
- » a szabadidő hasznos eltöltésének sokszínűsége közösségben.

**Nekem a társas kapcsolatok a legfontosabbak!
A döntésnél elsődleges volt**

- » a családi légkör,
- » a támogató közösség,
- » az intézmény falain belül zajló aktív társasági élet,
- » az intézményen kívüli kapcsolatépítés és
- » az új barátságok kötésének lehetősége.

Jöjjön, nézzen be hozzánk! Várjuk jelentkezését:

06 1 510 00 17

www.olajagotthonok.hu

A fenyőfák marketingcélú hozzáféréhez a jogosultak előzetesen írásbeli engedélyükkel hozzájárultak.

BÉT MENÁCHEM
EMIH GYERMEKOKTATÁSI KÖZPONT

**MAGYAR ÉS IZRAELI OKTATÁSI
SZAKÉRTŐK AJÁNLÁSÁVAL!**

ב"ה

TRADÍCIÓ ÉS FEJLŐDÉS

- Államilag akkreditált 8 osztályos képzés
- Beszédközpontú nyelvoktatás tudásszint szerinti bontásban
- Informatika oktatás első osztálytól
- Alternatív módszerek, modern technológia
- Alacsony osztálylétszám
- Pedagógus továbbképzés
- Pozitív zsidó identitás
- Egyéni fejlesztés

BÉT MENÁCHEM HÉBER-MAGYAR KÉTTANNYELVŰ ÁLTALÁNOS ISKOLA

Tudj meg többet rólunk: www.zsidoiskola.hu | 1074 Budapest, Dohány utca 32-34. | +36 1 781 4760; +36 70 379 1250

A TETT A LÉNYEG

EMIH technikai szám: **1287**

Egyházi

1%

www.zsido.com

tisztál-
ta Szeret-
ak az ország
adni.
nkáékatt

**Adománygyűjtés
Budapest
2018**

כס"ד

